

॥ संस्कृतप्रौढपाठावलिः ॥

An Advanced Reader of Sanskrit.

18.4 C M

By

Y. MAHALINGA SASTRI, M.A., B.L.,

[*Sanskrit Lecturer, Annamalai University*]

Author of Bhasakathasara; Kinkinimala ;

Kaundinya Prabhasanam; Laghu Rama Caritam etc., etc.

SRI SAHITYA CANDRASALA,

Annamalainagar,

CHIDAMBARAM.

February, 1938.

Author's Copy Right

[*Price As. 12.*]

Ms. 4.81

PRINTED AT THE
HINDI PRACHAR PRESS,
THYAGARAYANAGAR, MADRAS.

॥ संस्कृतप्रौढपाठावलिः ॥

CONTENTS Part—I.

पाठः

पुटः

P.

1

I श्रीकृष्णलीलागीतम्- } [Song poem]
 मृद्वक्षणम् । }

II अलसः कश्चन बालः । [Prose] 2

III धौम्यशिष्य उपमन्युः । (Adapted from the
 Maha Bharata—Adi parva.)

[Prose] 5

IV वटुचापलम् । [Poetry] 9

V कैलासभौतः । (Retold from the Katha
 Sarit Sagara.) [Prose] 11

VI गजदर्शिनोऽन्धाः । [Poetry] 13

VII मूर्खपण्डिताः । (Adapted from the Panca-
 Tantra.) [Prose] 15

VIII हरिशर्माख्यायिका । (Taken from the
 Brihat Katha Manjari) [Poetry] 19

IX कौलिकराक्षसः । (Taken from the Panca-
 Tantra) [Prose]* 22

X अर्थवर्मभोगवर्मणोः । (Abridged from the
 Katha Sarit Sagara) [Poetry] 26

XI कुक्कुटानां विडालस्य च । [Prose] 29

XII कोटिद्वयम् । [Prose] 33

XIII अलीकमन्त्रिणः कथा । Taken from the
Katha Sarit Sagara) [Poetry] 39

XIV निरवसाना कथा । [Prose] 42

XV समुद्रशूरकथा । (Taken from the Katha
Sarit Sagara) [Poetry] 47

XVI रूप्यकस्येतिवृत्तम् । (Adapted from Addi-
son's Essay on *the Adventures of a*
Shilling.) [Prose] 51

XVII अम्बुवाहः । (Translation of Shelley's
Poem "The Cloud" [Poetry] 56

XVIII अच्छोददर्शनम् । (Abridged from the
Kadambari.) [Prose] 59

Part—II.

रामस्यायोध्याप्रवेशः । Raghuvamsa Canto

XIV 63

कुशस्यायोध्याप्रत्यक्षम् । Raghuvamsa Canto

XVI 70

ऋतुसंहारसारः । Ritusamhara abridged 75

शिवगीतम् 82

निगमनम् 83-84

PREFACE.

The Samskrita Pathavali which was first published in 1929 has been in this series split into two books, a considerable number of new lessons in Prose and Poetry having been added to the original list. The main source which has been availed of for these additions has been the Katha Sarit Sagara. About a dozen of these are included in the *Madhyama Pathavali* either in the form in which they appear in the original or recast in prose form. This Advanced Reader contains three fresh selections and an old adaptation in prose of the stories from the Katha Sarit Sagara. Two prose pieces are here included from the Panchatantra, one subjected to a critical revision and the other reproduced as it is found there. The sources of the lessons and the manner in which the borrowed ones have been utilised are noted in the Contents page. Those of which no extraneous source has been mentioned are my own compositions either especially written for the purpose of these Readers or chosen from other published or unpublished works of mine.

In the Second Parts of both the Middle and the Advanced Readers practically the whole subject-matter of the Raghuvamsha beginning from the story of Dilipa up to the rehabilitation of Ayodhya by Kusa has been presented either through extracts of the original verses or their redactions in prose. Within this scheme a place has been found for introducing two Sargas of the Ramayana in their original form describing two of the vital incidents in Rama's life. These along with the one included in the Upakrama Pathavali depicting the heroism of Rama during his boyhood, are calculated to present the personality of Rama in three different perspectives.

This Advanced Reader is intended for the higher forms in our High Schools—especially the V Form.

I hope my endeavour will meet with the warm appreciation and eager patronage of educationists.

Ghidambaram; }
30th Nov. 1937. }

Y. Mahalinga Sastri.

PREFACE.

The Samskrita Pathavali which was first published in 1929 has been in this series split into two books, a considerable number of new lessons in Prose and Poetry having been added to the original list. The main source which has been availed of for these additions has been the Katha Sarit Sagara. About a dozen of these are included in the *Madhyama Pathavali* either in the form in which they appear in the original or recast in prose form. This Advanced Reader contains three fresh selections and an old adaptation in prose of the stories from the Katha Sarit Sagara. Two prose pieces are here included from the Panchatantra, one subjected to a critical revision and the other reproduced as it is found there. The sources of the lessons and the manner in which the borrowed ones have been utilised are noted in the Contents page. Those of which no extraneous source has been mentioned are my own compositions either especially written for the purpose of these Readers or chosen from other published or unpublished works of mine.

In the Second Parts of both the Middle and the Advanced Readers practically the whole subject-matter of the Raghuvamsa beginning from the story of Dilipa up to the rehabilitation of Ayodhya by Kusa has been presented either through extracts of the original verses or their redactions in prose. Within this scheme a place has been found for introducing two Sargas of the Ramayana in their original form describing two of the vital incidents in Rama's life. These along with the one included in the Upakrama Pathavali depicting the heroism of Rama during his boyhood, are calculated to present the personality of Rama in three different perspectives.

This Advanced Reader is intended for the higher forms in our High Schools—especially the V Form.

I hope my endeavour will meet with the warm appreciation and eager patronage of educationists.

Chidambaram. }
30th Nov. 1937. }

Y. Mahalinga Sastri.

८

॥ ओम् ॥

अथ संस्कृतप्रौढपाठावलिः ॥

॥ Part 1 प्रथमो भागः ॥

प्रथमः पाठः ।

श्रीकृष्णलीलागीतम् ॥ मृद्वक्षणात् ॥

भक्षयति बालकृष्णो रथ्यामृत्तिका-
मिति राममुखाच्छ्रुत्वा तत्र यशोदा ।

कटकटाकृत्य दन्तानापतन्ती
व्यादेहि वक्तूमिति कृष्णमग्रहीत् ॥ १ ॥

अम्ब पश्येत्युत्तरलं वीक्षमाणो
गद्गदोक्तिर्बालकृष्णो व्यादादास्यम् ।
परिवृत्य गोपबाला अन्तर्हसन्तो
राममग्रे कृत्वा तस्थुः कौतूहलेन ॥ २ ॥

मृत्तिकां दिदृक्षमाणा तत्र यशोदा
किमपश्यद्वा हन्त कृष्णवदने ।
दृश्यन्ते गिरिनदीकाननानि
पौरजानपदाश्चापि सञ्चरन्ति ॥ ३ ॥

२

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

सविकासमास्तीर्णं ब्रह्माण्डं
 सचराचरभेदं सर्वलोकम् ।
 तत्तापश्यद्विस्मयेन यशोदा
 स्तमपि च व्यात्तमुखं चापि कृष्णम् ॥ ४ ॥

द्वितीयः पाठः ।

अलसः कश्चन बालः ॥

मालिन्यमात्मनः प्राप्तं प्रदीपस्येव कज्जलम् ।
 पश्चात्तापशतोदर्कमालस्यं जहि सर्वथा ॥ १ ॥

अलसः कश्चन बालः पाठशालागमनवेलायां क्रीडितुं निर्जगाम । किंतु तेन सह केलिभिः कालं क्षेप्तुं तदा कोऽपि न वयस्येषूपलभ्यमान आसीत् । यतस्ते सर्वेऽप्यनुचिन्तितपूर्वदिनपाठा विद्यालयगमनाय त्वरमाणा बभूवुः । तन्द्रालुर्बालो लज्जया तेषां दृष्टिपथमपि परिहरन्नेकाकी किमप्युद्यानं प्रविवेश ।

स चिन्तयामास—“विरमन्त्वेते वराकाः पुस्तक-पिशाचिकया ग्रस्ताः । अहं पुनरात्मानं विनोदयिष्यामि । नतु भूयो द्रक्ष्यामि समयातिक्रमेण, पाठानधिगमनेन वा

अलसः कश्चन बालः ।

३

क्रुद्धस्य मृत्योरिवोपाध्यायस्य मुखम् । सन्त्वेते निष्कुट-
वासिन एव प्राणिनो मम वयस्या ” इति ।

अथ स पुष्पोद्यानं व्रजन्तं मधुररवं मधुकरं दृष्ट्वा
“एष नूनं मद्दिनोदनक्षमश्चारुकण्ठो विभ्रमी ” इति चिन्त-
यन्, तं क्रीडाहेतोराह्वयत् । स द्विस्त्रिरस्याह्वान-
मेव न मानयामास । ततो निर्वधति कुमारे परिपतन्नेव
सोऽगायत् ।

“मल्लीशिरीषपाटलरसालकल्हारकुवल्यादीनाम् ।
उल्लासयितरि काले कथमलसो मधुकरस्तिष्ठेत् ॥ २ ॥

दूराभ्युदितस्तरणिः प्रफुल्लकुसुमस्मिता इमा लतिकाः ।
अर्घारब्धक्षौद्रा वयं हि मधुसंग्रहव्यग्राः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

तदा स बालः—“अस्यामातपवेलायां मुग्धः खल्व-
यमेवमात्मानं परिक्लेशयन् । तत्कृतमनेन मिथ्यागर्वितेन
कीटेन ” इति सावहेलस्तस्मिन्, अन्यतो दत्तदृष्टिश्चटकमेकं
चञ्च्वा तृणशलाकादिकमाददानमपश्यत् । उवाच च—
“अयि चटकपोत, मानुषस्य मम मित्रं भविष्यसि । एहि
क्रीडावः । त्यज शुष्कमेतत्तृणम् । स्वादूनि भक्ष्यकव-
लानि ते दास्यामि ” इति । स तु—

“प्रसवोन्मुखी प्रिया मे नीडः कार्यो वटद्रुशाखायाम् ।
संकल्पस्त्रष्टारो न वयं, तद्यामि कार्येण ॥ ४ ॥”

इत्युक्त्वा स्वकर्मव्यग्रो बभूव ।

तदा खिन्नो बालकः—“एते श्रुद्राः पक्षिणो मानुषेषु
विसृजं नोपगच्छन्ति । तदन्वेषयास्यपरं मानुषवयस्य-
भावोचितं विनोदयितारं” इति परिक्रम्य विद्रवन्तं कमपि
श्वानमवालोकयत् । प्रीतो मानवकस्तमित्थं संवोधया-
मास । “अरे मानुषाणां परमार्थमित्र, कौलेयक, किं पर्य-
टस्यस्मिन्कठोरातपे निदाघदिवसे । आश्रयासु प्रच्छाय-
शीतलं तरुमूलम् । अहमपि केलीसहायं त्वामेवानुरूपं
पश्यामि” इति । कुक्कुरः प्रत्याह ।

“यो मां पुत्रप्रीत्या पोषयति स्वामिनो गृहे तस्य ।
रक्षानियोगकरणान्न मया भ्रष्टव्यमीषदपि ॥ ५ ॥” इति ।

सर्वैरेवं प्रत्याख्यातः स बालो विघ्नितमनोरथः सन्—
“कथमस्मिन्प्रपञ्चे एकैकोऽप्येकैकस्मिन् कृत्ये निमग्नो
भवति । न कोऽप्यहमिव वृथाकालक्षेपं मृष्यति । नम
एतेभ्यः । यैर्मे तन्द्रालुतायां कुत्सा समापादिता । अथ
स्वोचितमहमपि व्याप्रिये” इत्यध्यवस्य, त्वरितं पाठशाला-
मुपाजगाम ।

ततः प्रभृति स विद्याव्यसनी भूत्वा महतीं वैदुषीं प्रथां
संपदं च लेभे ॥

तृतीयः पाठः ।

धौम्यशिष्य उपमन्युः ॥

गुरोरनुग्रहावापहेतोः संस्करणं धियः ।

विधिर्जयति शुश्रूषा नाम विद्याश्चिचीषताम् ॥ १ ॥

नामृष्टो विस्वमादर्शो नाप्यलीढो मणिर्द्युतिम् ।

प्राप्नोति नाप्यशुश्रूषुशिष्यो गुरुगताः कलाः ॥ २ ॥

गुरुं शुश्रूषमाणस्य भक्त्या निर्व्याजसान्द्रया ।

स्वयमाविर्भवन्त्यग्रे विद्याशिष्यस्य भास्वराः ॥ ३ ॥

धौम्य आचार्यशिष्यमुपमन्युं गवां रक्षणे न्ययुङ्क्त ।

स चोपमन्युरादिनोदयमा च सायाह्नात् शाद्वलवतीष्वरण्य-
भूमिषु गाश्चरयित्वा निशामुखे गोष्ठे वदद्वा गुरुं वन्दि-
तुमुपासदत् । तदा तं पीनगात्रमालक्ष्य, आचार्योऽन्व-
युङ्क्त । “उपमन्यो, कुतः पीनो दृश्यसे, किमाहारो
भवसि ” इति ।

उपमन्युर्भिक्षामटामोति प्रत्यवादीत् ।

आचार्यः—“ मह्यमनिवेद्य भिक्षां न भोक्तुमर्हसि ” इति
तमनुशशास ।

तदारभ्योपमन्युर्भिक्षां समाहृत्य गुरवे न्यवेदयत् ।
गुरुस्तु सर्वां तां स्वयमुपयुज्य तस्मै न किञ्चिदप्यवाशेषयत् ।

अथोपमन्युर्यथापूर्वं दिनात्यये वन्दितुमागच्छन् पुनः
पीनोऽदृश्यत । गुरुरप्राक्षीत्—“उपमन्यो मद्यं भिक्षां समग्रं
निवेदयसि । अपि च पुनः पीनो भवसि । केन वृत्तिं
कल्पयसि ।” इति ।

उपमन्युरवदत्—“अहं द्विर्भिक्षां चरामि ।
एकां भवते निवेद्य अपरामहं भुञ्जे ।” इति ।

आचार्यः प्राह—“मैवं कार्षीः । गृहिणां पीडा भवति ।
अपि चेतरेषां भैक्षवृत्तीनां वृत्त्युपरोधः । येन द्विगुणं त्वमेको
भिक्षां गृह्णासि ।” इति । उपमन्युस्तथेत्युक्त्वा निर्जंगामः ।

परेद्युरुपागतः स पुनः पीनोऽदृश्यत ।

गुरुरपृच्छत्—निश्शेषां भिक्षां मद्यं निवेदयसि किल ?

उपमन्युः—अथ किम् ।

गुरुः—न च द्वितीयां भिक्षां चरसि ?

उपमन्युः—वाढं न चरामि ।

गुरुः—तत्किं पुनः पीनो भवसि ? केन वर्तयसि ?

उपमन्युः—मया संरक्ष्यमाणानां गवां दुग्धेन वर्तयामि ।

गुरुः—नैतद्युज्यते । तन्नानुमतं मया कदापि । दुग्ध-
मितः परं नादातुमर्हसि ।

उपमन्युस्तथेत्याह ।

अन्येद्युरागतः स पुनः पीन एवादृश्यत ।

धौम्यशिष्य उपमन्युः ।

७

आचार्यः—त्वं भिक्षां नाश्नासि । न च द्वितीयां
भिक्षामादत्से । न च दुग्धं पिबसि । कथं पीनो भवसि ?

उपमन्युः—दुग्धपायिनां वत्सकानां मुखान्निष्यन्दमानं
फेनपटलं पिबामि ।

आचार्यः—नैतदनवद्यं पश्यामि । यत्तर्णकास्त्वत्कृते
प्रणयात् भूरि फेनपटलमुद्गिरेयुः । तेन च ते अपुष्टा भवि-
ष्यन्ति । भैवमितः परं पयःफेनं गृह्णीयाः ।

उपमन्युस्तथेति प्रत्यपद्यत ।

परेद्यवि कान्तारमध्ये गाश्चारयन्नुपमन्युरतिमहत्या
श्रुधया अबाध्यत । सोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । तेन च विकल-
नेत्रो बभूव । परिक्रामंश्च विपथे सोऽन्धकूपोदरे न्यपतत् ।

अथ दिनक्षये यथापूर्वमनागते उपमन्यौ धौम्यः शंका-
कुलो बभूव । तमन्वेष्टुं शिष्यवृन्दानुगतः परिभ्रमन्स कान-
नमुपागतः—“अयि वत्स उपमन्यो, कुत्रासि भोः । देहि मे
प्रतिवचनं” इत्याजुहाव ।

आचार्यस्याह्वानमाकर्ण्य कूपस्थ उपमन्युः प्रत्यभा-
णीत् । “एष भोः कूपे निपतितोऽस्मि” इति ।

आचार्यः—कथं त्वं कूपे न्यपतः ?

उपमन्युः—अर्कपत्राण्यहं भुङ्क्त्वा अन्धोऽभवम् ।

८

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

आचार्यः—“तेन ह्यश्विनौ देवावनेन मन्त्रेण स्तुहि, नेत्रे प्रतिलप्स्यसे” इति तस्मै मन्त्रमुपादिक्षत् । प्रतिन्यवर्तत च ।

तत उपमन्युर्मन्त्रं जजाप । तस्याश्विनौ प्रत्यक्षीभू-
योचतुः—“भो उपमन्यो इममपूपमशान ” इति ।

उपमन्युः—गुरवे तमनिवेद्य नाश्रामि ।

अश्विनौ—पुरा कदाचित्ते गुरुर्धैस्य एवमावाभ्यां दत्त-
मपूपं स्वगुरवेऽनिवेद्यैवाभक्षयत् । तत्त्वमपि कुरु ।

उपमन्युः—प्रसीदतं प्रसीदतं, नाहं तथा अनिवेद्य
भोक्तुं क्षमः ।

अश्विनौ—अहो प्रीतौ स्वः । अभिनन्दावः परमां
तव गुरुभक्तिम् । चक्षुषी ते प्रकाशेताम् । अतुलां कीर्ति-
माप्नुहि ।

एवमुपमन्युमनुगृह्याश्विनावन्तरधत्ताम् । उपमन्युः
सद्यः सालोकेनेत्रो भवन् कृपान्निर्गत्य गुरोः पादमूल-
मुपागात् ।

धौस्यस्तस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा प्रीतस्तं—“सर्वशास्त्रपारं-
गतो यशस्वी भव ” इत्यनुजग्राह । सद्यः स विदितवेदि-
तव्यः कृतकृत्यश्चाभवत् ॥

चतुर्थः पाठः ।

वटुचापलम् ॥

कूलं कषजलोत्पीडां सरितं प्रावृषि क्वचित् ।
तर्तुं पान्था उपासीदन् नाविकं नौकया स्थितम् ॥

पञ्चपान्नाविको नौकामध्यारोप्याधिकेच्छया ।
व्यलस्वत क्षणं यावत् तावत् तत्रागमन् क्रमात् ॥

विक्रेयमार्जनीकाण्डवाहिनी काचिदङ्गना ।
कश्चिन्मार्कटिको भिक्षुरन्यश्चाप्याहितुण्डिकः ॥

एतैरावासितैरन्तर्नौकामुत्प्लावयिष्यतः ।
आजगाम ततः क्षिप्रं वटुः कोऽप्युन्नदन् मुहुः ॥

“अहो भोस्तिष्ठ तिष्ठैकं क्षणं मां प्रतिपालय ।
नौकावाहक तर्तव्या क्षिप्रमेव नदी मम ॥”

“सङ्कटश्चावकाशोऽत्र ब्रह्मचारी भवानपि ।
पूर्णप्रवाहा तटिनी स्वस्ति नः पारयायिनाम् ॥”

“मा मैवं मामुपेक्षेथाः पारं गन्तव्यमद्य मे ।
गृहाण भाटिकामिष्टां पश्य मां स्तब्धर्चापलम् ॥”

अथार्थलोभान्नौकाया नेता तं प्रत्यपालयत् ।
किन्तु सन्तर्तसार्थस्य प्रार्थनामनुरुध्य सः ॥

हस्तपादं वटोस्तस्य रज्ज्वा दृढमयन्त्रयत् ।
उत्पुल्लुवे ततः सा नौररित्रोद्वर्तनेरिता ॥

नावि प्रचलितायां तु चापलं ब्रह्मचारिणः ।
उद्वेलमुदियायान्तर्वन्धनक्लेशभागिनः ॥

स मर्कटमुखं प्रेक्ष्य विक्रियां समदर्शयत् ।
मर्कटो भ्रुकुटिं कृत्वा दन्तान् प्राचीकटत् क्रुधा ॥

उत्साहातिशयाद्भूयः कोपयिष्यन् स मर्कटम् ।
विव्याधेषीकया दन्तदंशनोद्धृतया पुरः ॥

आविद्धो मर्कटस्त्रासादुत्प्लुत्यारादलङ्घयत् ।
उद्वर्तयन् सर्पपेटीमुत्पतत्क्रुद्धपन्नगाम् ॥

अथाकाण्डे फटाभीमं मञ्जूषाया विनिःसृतम् ।
पन्नगं ददृशुः सर्वे यात्रिणो भयविह्वलाः ॥

तेषां कर्तव्यमूढानां रुचतां भृशमुच्चकैः ।
सर्पान्निष्पततां दूरं पर्यस्ता नौरभूत् क्षणात् ॥

पञ्चमः पाठः ।

कैलासभौतकथा ॥

अहेतुफलसंबन्धव्यवगाहोऽपुरश्चरः ॥

अहो जडानामुन्मेषो वन्ध्याभ्यासनिदर्शनः ॥

आसीत्कुत्रचिन्मठे बहूनां निश्चिन्तभोजिनां मुग्धच्छा-
त्राणां मुख्यभूतः कोऽपि भौतः । स कदाचन केनचिद्वाच्य-
मानाद्धर्मशास्त्रात्तटाककर्तुरमुत्र महत्फलमश्रौषीत् । अतः
स धनिकेभ्यो याचित्वा परितस्तीरं घनच्छायैः फलशा-
खिभिरुपशोभितं कल्हारकुवल्यावलीमनोहरमगाधसलिलं
विपुलं तटाकं कारयामास ।

अथैकदा गगनमार्गेण सञ्चरन्तीश्वरौपवाहो वृषभः स-
रोरामणीयकं दृष्ट्वा तत्र तटाघातक्रीडां कर्तुमवातरत् ।
प्रीतश्च वारं वारं तमुद्देशमागच्छति स्म । स मुग्धः कदा-
चित्तटाकोपकण्ठं व्रजन्नितस्ततश्चोत्खातानि तटान्यलक्ष-
यत् । “क ईदृशमनयं करोति ; भवतु यावत्परीक्षे” इति
चिन्तयित्वाऽन्येद्युः प्रभातादारभ्य तटाकतीर एव निगूढं
न्यवसत् ।

दिनान्ते स भौतो दिवोऽवतीर्य तटे वप्रक्रीडां कुर्वन्तं
दिव्यदर्शनं वृषभमपश्यत् । तदा “दिव्यममुं वृषराजमारुह्य

किमहं न सञ्चरामि व्योममार्गे ” इति सञ्जातकौतूहल-
स्तमुपेत्य सहस्रोत्पततस्तस्य पुच्छाग्रमग्रहीत् । तमुत्क्षि-
पन्स वृषः क्षणादेव कैलासं प्राप । तत्र यथेष्टसुलभानि
दिव्यानि मोदकादीनि भक्ष्याणि भक्षयन्नसौ निर्वृतः कति-
चिद्दिनान्युवास ।

अथासकृद्भूलोकं प्रति गतागतं कुर्वाणं तं वृषराजमव-
लोक्य स वैधेयः पुनरपि भुवनमवतीर्य वयस्यानामद्भुत-
मिमं वृत्तान्तमावेद्य निर्वर्तितव्यमिति निश्चिकायः । तथा
चैकदा वृषभस्य प्रस्थानसमये तत्पुच्छमवलम्बमानः स
भुवमवातरत् । मिलितश्च निजमठस्थैर्मुग्धैस्तेभ्यः कृताश्लेषे-
भ्यः स्वकैलासगमनवृत्तान्तमवर्णयत् ।

ततः श्रुताश्चर्याः सर्वे भौताः, “अस्मानपि कैलासं नीत्वा
तत्र दिव्यानि मोदकादीनि भक्ष्याणि भोजय” इति कैलास-
भौतं तमभ्यर्थयामासुः । तथेत्युक्त्वा सोऽपि
तान्सर्वान् तटाकोपान्तं नीत्वा वृषभागमनं प्रतिपा-
लयन्नास्त ।

समागते च वृषभे स मुख्यभौतः पाणिद्वयेन तस्य
लाङ्गूलं जग्राह । तस्य चरणावन्यो भौतोऽग्रहीत् । द्विती-
यस्य च पुनरपरो भौतः पादाववाललम्बे । एवमन्यो-
न्याङ्घ्रिलग्नस्ते शृङ्खलामिव रचयामासुः । तावता चोत्प-
तितो वृषभस्तानित्थमवष्टब्धलाङ्गूलान् गगनमार्गं निनाय ।

गजदर्शिनोऽन्धाः ।

१३

अथान्तरिक्षे लम्बमानेषु तेष्वेको भौतको मुख्यभौत-
मप्राक्षीत्—“सखे कियत्प्रमाणा मोदकाः कैलासे भक्षिता-
स्त्वया । आख्याहि नः प्रियं” इति । ततः स भौतनायकः
उत्साहातिशयेन अष्टसन्धानो वृषपुच्छं विमुच्य मोदकाकारं
निदर्शयिष्यन् पाणी कुङ्मलयामास । तेन च सद्यः सर्वे
खान्निपत्य विपेदिरे । जनास्तद्दृष्ट्वा परस्परं कथयन्तो
बहूनि दिनानि जहसुः । वृषस्तु स्वैरं कैलासमगात् ।

इदमद्भुतमाख्यानं वृषराजेनोदितं महेशाय ।

तेनोमायाः कथितं तच्च गणः कोप्युपाश्रौषीत् ॥ २ ॥

तस्माच्च काणभूतिर्जग्राह ततो गुणाढ्यकविः ।

विज्ञाय व्याह्वर्षीद् बृहत्कथां भूतभाषया वद्धाम् ॥

संगृह्य सोमदेवस्ततोऽभ्यधात्रस्सुरार्हया वाण्या ।

अहमपि वस्तदत्र भोः प्रमाणनिश्रेणिरनवद्या ॥ ४ ॥

अष्टमः पाठः ।

गजदर्शिनोऽन्धाः ॥

षडन्धाः पुरे कापि संभूय नागं

ययुर्ज्ञातुमाधोरणं प्राप्य चोचुः ।”

सखे दर्शयास्माकमत्यद्भुतं तद्

गजाख्यं महत्सत्त्वमास्ते प्रियं नः ॥ १ ॥

पुरस्तादसौ तिष्ठति स्वैरमेनं

भवन्तो विजानन्त्विति प्राह सोऽपि ।

ततः पाणिसंस्पर्शमात्रप्रकाराः

क्रमेणैत्य तेऽन्वा विनिर्णिन्युरेवम् ॥ २ ॥

गजस्योरुशुण्डां स्वमावेष्टमानां

गृहीत्वा करे ज्ञातमित्याह पूर्वः ।

अहो वारणाख्यो महानेष्ट जन्तु-

र्भुजङ्गाद्वि चेष्टाकृतिभ्यामभिन्नः ॥ ३ ॥

द्वितीयः सगर्वं व्रजन्दन्तकोट्या

यदृच्छावशाद्घट्टितः फालदेशे ।

सवैलक्ष्यमाहातितीक्ष्णो गजाख्यः

कथं हन्त शूलस्वरूपानुकारी ॥ ४ ॥

अथ प्रांशुरेत्यापरः कर्णमुच्चै-

र्भुजो वारणस्य स्पृशन्विस्मितोऽभूत् ।

गजो नाम शूर्पाकृतिः केवलोऽयं

न कोप्याह तत्त्वं जनोऽद्यावधीदम् ॥ ५ ॥

चतुर्थः परामृश्य पाणिद्वयेन

द्विपस्याथ पार्श्वं महाऽऽभोगशालि ।

गजं सम्यगाहुर्महान्तं मृगेषु

स्थितो भित्तिरूपो ह्यसावित्यभाषीत् ॥ ६ ॥

मूर्खपण्डिताः ।

१५

अथोपेयुषोऽयस्य पश्चाद्विलम्बी

करे स्थूलरोमा ललागेभपुच्छः ।

असौ तं यथावृत्तिं हस्तावमर्शैः

परीक्ष्यानुमेने गजं रज्जुकल्पम् ॥ ७ ॥

उपेयाय षष्ठस्ततो वामनोऽन्धः

कराभ्यां विचिन्वन्स तु प्राप जङ्घाम् ।

जगौ हृष्टचेतः स दन्तावलाख्य-

स्तरुस्कन्धरूपश्चिराज्ज्ञात एव ॥ ८ ॥

इतीमे विनिश्चित्य नागं समेता

मिथो वर्णयन्तो गजस्य स्वरूपम् ।

निरुच्छेद्यसंप्रत्ययाः स्वस्वबोधे

चिरायोच्चकैर्वाक्कलिं चक्रुरन्धाः ॥ ९ ॥

नवमः पाठः ।

मूर्खपण्डिताः

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं
मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म । बालभावे तेषां मतिरजायत—
देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं कर्तव्यमिति । अथा-
न्यस्मिन् दिवसे ते विप्रकुमाराः परस्परं निश्चयं कृत्वा

विद्योपार्जनार्थं कान्यकुब्जं गताः । तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति स्म । एवं द्वादशाब्दानि यावत् एकचित्ततया अभ्यस्यन्तः विद्याकुशलास्ते सर्वे सञ्जाताः । ततश्चोपाध्यायं दक्षिणया परितोष्य संभृत्य पुस्तकानि वहन्तस्ते स्वदेशं प्रति प्रचलिताः ।

यावत्ते कश्चिदध्वानं व्रजन्ति तावत्तेषां द्वौ पन्थानौ समायातौ । अथोपविष्टाः सर्वे मार्गविवेकं चक्रुः ; “केन मार्गेण गच्छामः” इति । एतस्मिन् समये तस्मिन् पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थं महाजनो गतोऽभूत् । ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम् ।

“महाजनो येन गतः स पन्थाः ।” इति ।

“तेनहि महाजनमार्गेण गच्छामः” इति ते संमन्त्रयामासुः । अथ यावत्ते महाजनेन मिलिता यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्धाट्यावलोकितम् ।—

“उत्सवे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥” इति ।

“तदहो अयमस्मदीयो बान्धवः ।” इति ते समुन्नदन्तो जहृषुः । ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति । कोऽपि पादौ प्रक्षालयति । कोऽपि बालमवलम्बते । अन्यश्चिवुकमामृशति । एवं बन्धुसमागमसुखितास्ते यावद्दिशामवलोकनं

मूर्खपण्डिताः ।

१७

कुर्वन्ति तावत्तैः कश्चित् त्वरितगतिरुष्टो दृष्टः ॥

तैश्चोक्तम् । “एतत् किम्?” इति । तावत् तृतीयेन पुस्तकमुद्धाटयोक्तम्—

“धर्मस्य त्वरिता गतिः ।” इति ।

“एष धर्मस्तावत् ।” इति तैरवधारितम् । अथ चतुर्थेनोक्तम्—

“इष्टं धर्मेण योजयेत् ।” इति ।

ततश्च तैः बलादाकृष्य रासभः उष्ट्रीवायां बद्धः । केनचिदयं वृत्तान्तः रजकस्याग्रे कथितः । यावल्लगुडमादाय रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातः तावत्ते प्रनष्टाः ॥

अथाग्रे स्तोत्रं मार्गं गच्छन्तस्ते कांचिन्नदीं समासादितवन्तः । तस्या जलमध्ये पलाशपत्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम्—

“आगमिष्यति यत्पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति ।” इति । एतत्कथयित्वा स पण्डितः तत्पत्रस्योपरि पतितो निमग्नश्च । तस्य च मृतशरीरं नदीरयेण नीयमानमवलोक्य अन्येन पण्डितेन तत् केशान्ते गृहीत्वोक्तम्—

“सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।

अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥” इति

तस्माच्च स शवशिरश्छित्त्वा गृहीतवान् ।

अथ यावत्ते पुनः पन्थानमाश्रित्य गच्छन्ति तावत्
छिन्नशिरोलक्ष्मणा शंकितैः राजपुरुषैः गृहीताः । राजा च
तेषां वृत्तान्तं श्रुत्वा विहस्य तस्य शवशिरश्च्छेदिनो रक्तमा-
ल्याम्बरादिभिरलंकृतस्य गर्दभपृष्ठमधिरोपितस्य वीथी-
प्रदक्षिणमाज्ञापयामास ।

तथा नीयमानेन तेन च नन्दितम् ।

“विद्वान् सर्वत्र पूज्यते” इति ।

ततः क्रमेण स्वग्राममायातेषु तेषु, ग्रामीणैः सबहु-
मानं ते भोजनाय निमन्त्रिताः नीताश्च पृथक् पृथक् गृहाणि
योऽपि ॥

तत्रैकस्य सूत्रिका घृतखण्डकसंयुक्ता भोजने दत्ता ।
ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम्—

“दीर्घसूत्री विनश्यति” इति । एवमुक्त्वा स भोजनं
परित्यज्य गतः ।

अथ द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः । तेनाप्युक्तम्—

“अतिविस्तारविस्तीर्णं तद्भवेन्न चिरायुषम् ।” इति ।

स च भोजनं त्यक्त्वा गतः ।

अथ तृतीयस्य वटिका भोजने दत्ता ।

तत्रापि पण्डितेनोक्तम्—

हरिशर्माख्यायिका ॥

१९

“छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ।” इति । स च भोजनं
त्यक्तवोत्थितः ॥

एवं ते लोकैर्हस्यमाना बभूवुः ।

अतोऽहं ब्रवीमि—

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकवार्ताविवर्जिताः ।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथाऽमी मूर्खपण्डिताः ।

अष्टमः पाठः ॥

॥ हरिशर्माख्यायिका ॥

हरिशर्मा पुरा विप्रो दारिद्र्याद्दासतां गतः ।

कुटुम्बिनो धनवतः सभार्यः सहपुत्रकः ॥ १ ॥

गृहे कुटुम्बिनस्तस्य वैवाहिकमहोत्सवे ।

भक्ष्ये भोज्ये प्रविस्तीर्णे स ननन्द स्पृहाकुलः ॥ २ ॥

दिनान्ते भोजनव्यग्रे सर्वस्मिञ्जनमण्डले ।

विस्मृतः क्षुत्परिक्षामः प्रदध्यौ दुःखितः क्षणम् ॥ ३ ॥

अवमानावधूतस्य दारिद्र्योपहतत्विषः ।

कथमादरमाधत्ते प्रसिद्धिशरणो जनः ॥ ४ ॥

अहो विद्याविहीनोऽहं निर्धनः शोच्यतां गतः ।
दीपपात्रमिवादीपालोकं दग्धदशाश्रयात् ॥ ५ ॥

क्षणं स चिन्तयित्वेति निजजायामभाषत ।
विस्मृतं पश्य मां दीनमस्मिन्नुत्सवभोजने ॥ ६ ॥

इतो दूरतरं नीत्वा जनस्यैकस्य घोटकम् ।
छन्नं स्थापय विज्ञानी भविष्यामि तदाप्तये ॥ ७ ॥

कूटज्ञानी हयप्राप्त्या प्रसिद्धिं परमां गतः ।
भावमानमवाप्स्यामि कल्पवल्ली हि धूर्तता ॥ ८ ॥

इति भर्तृवचः श्रुत्वा नीत्वा सा तुरगं निशि ।
बबन्ध विजने धीरा जने मधुविमोहिते ॥ ९ ॥

हारितोऽश्व इति प्रातर्जने कोलाहलाकुले ।
ब्राह्मणी प्राह भर्ता मे हरिशर्मा प्रनष्टवित् ॥ १० ॥

ततः कुटुम्बिनाभ्येत्य प्रार्थितः प्राह स द्विजः ।
कृतकग्रहविज्ञानात् स्वाङ्गुलीगणनापरः ॥ ११ ॥

नातिदूरे स्थितः सोऽश्वश्चौरैर्विरहितो वने ।
इति तद्वचसा लब्धे हये ख्यातो बभूव सः ॥ १२ ॥

ततः कदाचिद् द्रविणे हारिते राजवेश्मनि ।
प्रसिद्धः स समाहृतो मूर्खोऽस्मीति भयाकुलः ॥ १३ ॥

प्रातर्वक्तास्मि सञ्चिन्त्य समाभाष्येति भूपतिम् ।

निर्जने मन्दिरे तस्थौ स विप्रो ध्याननिश्चलः ॥ १४ ॥

अत्रान्तरे नरपतेर्जिह्वाख्या गृहचेटिका ।

तच्चौरी शङ्किता गत्वा तमपश्यदलक्षिता ॥ १५ ॥

सोऽपि दुःखाकुलः प्राह राजभीत्या वृथामतिः ।

धिगिज्हे त्वां यया प्राणसंशयः स्वयमाहृतः ॥ १६ ॥

निजजिह्वामिति मुहुस्तस्य भर्त्सयतो वचः ।

श्रुत्वा सा चेटिका तूर्णं पादयोरपतद्भयात् ॥ १७ ॥

विज्ञाता भवता प्राप्ता साहं जिह्वैव तस्करी ।

इत्युक्तवाक्यां तां ज्ञात्वा स दम्भमधिकं व्यधात् ॥ १८ ॥

ततो राजानमभ्येत्य कृतकज्ञानगर्वितः ।

मुहुरावलितैकभ्रूट्प्राङ्गुलितलो मुहुः ।

चकार प्रकटं सर्वं धनं राज्ञाय पूजितः ॥ १९ ॥

ख्यातिपूजासमुन्नद्धे तस्मिन्नभ्येत्य मन्त्रिणः ।

धूर्तोऽयं चौरसङ्केती मूर्ख इत्युचिरे नृपम् ॥ २० ॥

राजाऽथ तत्परीक्षायै मण्डूकं पिहिते घटे ।

निधायास्मिन् किमस्तीति प्राह तं मन्त्रिसंसदि ॥ २१ ॥

पुनः स दुःखितश्चिन्ताध्याननिश्चललोचनः ।

हा मण्डूक हतोऽसीति जगादोच्चैर्भयाहतः ॥ २२ ॥

२२

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

मण्डूकेत्यभिधा तस्य बाल्ये मात्रा कृताभवत् ।

ज्ञातं ज्ञातमिति प्रादुर्जनास्तं विस्मयाकुलाः ॥ २३ ॥

ततो नरपतिस्तस्मै यथेष्टं विभवं ददौ ।

इत्येवं देवविहितं स्वयं भवति सिद्धये ॥ २४ ॥

नवमः पाठः ॥

कौलिकराक्षसः

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतिवस-
ति स्म । तस्य कदाचित् पट्टकर्माणि कुर्वतः सर्वपट्टकर्म-
काष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारमादाय वने काष्ठार्थं गतः ।
स च समुद्रतीरं यावत् भ्रमन् प्रयातः ततश्च तत्र शिशपा-
पादपः तेन दृष्टः । ततः चिन्तितवान् — “महानयं
वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्तितेन प्रभूतानि पट्टकर्मोपकरणानि
भविष्यन्ति ” । इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान् ।
अथ तत्र वृक्षे कश्चिद्वयन्तरः समाश्रित आसीत् । अथ तेना-
भिहितं — “भोः, मदाश्रयोऽयं पादपः सर्वथा रक्षणीयः,
यतोऽहमत्र मह्यसौख्येन तिष्ठामि समुद्रकलोलस्पर्शनाच्छी-
तेन वायुनाप्यायितः । ” कौलिक आह — “भोः, किमहं
करोमि । दारुसामग्रीं विना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीडयते ।

तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहमेनं कर्तयिष्यामि ।”
 व्यन्तर आह—“भोः, तुष्टः तवाहम् । तत्प्रार्थ्यतामभीष्टं
 किञ्चित् । रक्षैनं पादपम् ।” इति । कौलिक आह—“यद्येवं
 तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्यां च पृष्ट्वा नमिष्यामि ।
 ततस्त्वया देयम् ।” इति । अथ “तथा” इति प्रतिज्ञाते
 व्यन्तरेण, स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । याव-
 दग्रे गच्छति तावद्ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितमपश्यत् ।
 ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवेदयामास । — “यदहो, मित्र,
 मम कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । तत्कथय किं प्रार्थये । अहं त्वां
 प्रष्टुमागतः ।” नापित आह—“भद्र, यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थयस्व ।
 येन त्वं राजा भवसि, अहं त्वन्मन्त्री च । द्वावपीह सुखमनु-
 भूय परलोकसुखमनुभवावः । उक्तं च—

“राजा दानपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।

तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशैः सह ॥”

कौलिक आह—“अस्त्येतत् परम्, तथापि गृहिणीं
 पृच्छामि ।” इति । स आह—“भद्र, शास्त्रविरुद्धमेतद्य-
 त्स्त्रिया सह मन्त्रः, यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति । उक्तं च—

यत्र स्त्री यत्र कितवः बालो यत्र प्रशासिता ।

तद्गृहं क्षयमायाति भार्गवो ह्रीदमब्रवीत् ॥

कौलिक आह — “तथापि प्रष्टव्या सा मया । यतः
 पतिव्रता सा । अपरं तामपृष्ट्वाहं न किञ्चित्करोमि ।” इति ।

एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तामुवाच—“प्रिये, अद्यास्माकं
कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । स वाञ्छितं प्रयच्छति । तदहं त्वां
प्रपुमागतः । तत्कथय किं प्रार्थये । एष तावन्मम मित्रं नापितो
अदत्येवं यद्विज्यं प्रार्थयस्व । ” इति । साह—“आर्यपुत्र,
का मतिर्नापितानाम् । तन्न कार्यं तद्वचः । उक्तं च—

चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्वालकैरपि ।

न मन्त्रं मतिमान् कुर्यात् सार्धं भिक्षुभिरेव च ॥

अपरं महती क्लेशपरंपरैषा राज्यस्थितिः । सन्धि-
विग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित्पुरुषस्य
सुखं न प्रयच्छतीति । यतः—

यदैव राज्ये क्रियतेऽभिषेक—

स्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।

घटा नृपाणामभिषेककाले

सहांभसैवापदमुद्गिरन्ति ॥

तथाच,

रामस्य व्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिश्रंशानम् ।

सौदासं तदवस्थमर्जुनवधं संचिन्त्य लंकेश्वरं
दृष्ट्वा राजकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत् ॥

यदर्थं भ्रातरः पुत्राः अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।

वधं राज्यकृतां राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ ”

कौलिक आह—“सत्यमुक्तं भवत्या । तत्कथय किं प्रार्थये ।” साह—“त्वं तावदेकं पटं नित्यमेव निष्पादयसि । तेन सर्वा व्ययशुद्धिः संपद्यते । इदानीं त्वमात्मनोऽन्यद्वाहु-
युगलं द्वितीयं शिरश्च याचस्व । येन पटद्वयं संपादयसि पुरतः पृष्ठतश्च । एकस्य मूल्यान गृहे यथापूर्वं व्ययं संपादयिष्यसि । द्वितीयस्य मूल्यान विशेषकृत्यानि करिष्यसि । एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति । लोकद्वयस्योपार्जना भविष्यति ” । सोऽपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह—“साधु पतिव्रते, साधु । युक्तमुक्तं भवत्या । तदेवं करिष्यामि । एष मे निश्चयः ” । ततोऽसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयाञ्चक्रे । “भोः, यदि ममेप्सितं प्रयच्छसि, तद्देहि मे द्वितीयं वाहुयुगलं शिरश्च ।” एवमभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराश्चतुर्बाहुश्च संजातः । ततो दृष्टमना यावद्गृहमा-
गच्छति, तावल्लोकै राक्षसोऽयमिति मन्यमानैर्लगुडपाषाण-
प्रहारैस्ताडितो मृतश्च ॥ अतोऽहं ब्रवीमि,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा

मित्रोक्तं न करोति यः ।

स एव निधनं याति

यथा मन्थरकौलिकः ॥

दशमः पाठः ॥

॥ अर्थवर्मभोगवर्मणोः ॥

आदिशत्तं च सा स्वप्ने देवी तुष्टास्मि पुत्र ते ।
 ददाम्यर्थश्रियं किं ते किंवा भोगश्रियं वद ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा स यशोवर्मा देवीं तां प्रत्यभाषत ।
 एतयोर्निपुणं वेद्मि नाहं भेदं श्रियोरिति ॥ २ ॥

ततस्तमवदद्देवी स्वदेशे तर्हि यौ तव ।
 भोगवर्मार्थवर्मणौ विद्येते वणिजाबुभौ ॥ ३ ॥

तयोर्गत्वा श्रियं पश्य ततो यत्सदृशी च ते ।
 रोचिष्यते तत्सदृशी त्वयाऽऽगत्यार्थ्यतामिति ॥ ४ ॥

एतच्छ्रुत्वा प्रबुध्यैव स प्रातः कृतपारणः ।
 स्वदेशं कौतुकपुरं यशोवर्मा ततो ययौ ॥ ५ ॥

तत्रागात् प्रथमं तावत् स गृहानर्थवर्मणः ।
 असङ्ख्यहेमरत्नादिव्यवहारार्जितश्रियः ॥ ६ ॥

पश्यंस्तां संपदं तस्य यथावत्तमुपाययौ ।
 कृतातिथ्यश्च तेनासौ भोजनाय न्यमन्व्यत ॥ ७ ॥

ततोऽत्राभुङ्क्त स घृतं समांसव्यञ्जनं च सः ।
 प्राघुणोचितमाहारं पार्श्वे तस्यार्थवर्मणः ॥ ८ ॥

॥ अर्थवर्मभोगवर्मणाः ॥

२७

अर्थवर्मा तु भुङ्क्तेऽस्म घृतार्धपलसंयुतान् ।
सकून् भक्तमपि स्तोत्रं मांसव्यञ्जनमल्पकम् ॥ ९ ॥

सार्थवाह किमेतावदश्नासीति सकौतुकम् ।
स यशोवर्मणा पृष्टो वणिगेवमभाषत ॥ १० ॥

अद्य त्वदुपरोधेन समांसव्यञ्जनं मया ।
भुक्तं स्तोत्रं घृतस्यार्धपलं भुक्तं च सक्तवः ॥ ११ ॥

सदा तु घृतकर्षं च सक्तंश्चाश्रामि केवलान् ।
अतोऽधिकं मे मन्दाग्नेरुदरे नैव जीर्यते ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा स यशोवर्मा विचिकित्सन्निनिन्द ताम् ।
हृदयेन श्रियं तस्य विफलामर्थवर्मणः ॥ १३ ॥

निशीथे च यशोवर्मा प्रबुद्धो यावदीक्षते ।
तावत्तस्याययौ शूलं विबुद्धस्यार्थवर्मणः ॥ १४ ॥

ततः क्रन्दन् परिजनैः मर्द्यमानोदरश्च सः ।
वमतिस्मार्थवर्मा तदधिकं यत्स भुक्तवान् ॥ १५ ॥

प्रातस्तमर्थवर्माणमामन्त्र्य स ययौ ततः ।
यशोवर्मा गृहं तस्य वणिजो भोगवर्मणः ॥ १६ ॥

तत्राभ्यगाद्यथावत्तं तेनापि च कृतादरः ।
निमन्त्रितोऽभूद्वणिजा तदहर्भोजनाय सः ॥ १७ ॥

न चास्य वणिजोऽपश्यत् स काञ्चिद्धनसंपदम् ।
अपश्यत्तु शुभं वेश्म वासांस्याभरणानि च ॥ १८ ॥

ततः स्थिते यशोवर्मण्यस्मिन् प्रावर्ततात्र सः ।
भोगवर्मा वणिक्कर्तुं व्यवहारं निजोचितम् ॥ १९ ॥

अन्यस्मान्द्राण्डमादाय ददावन्यस्य तत्क्षणम् ।
विनैव स्वधनं मध्याहीनारानुदपादयत् ॥ २० ॥

त्वरितं तान् स दीनारान् भृत्यहस्ते विसृष्टवान् ।
स्वभार्यायै विचित्रान्नपानसंपादनाय च ॥ २१ ॥

क्षणाच्च सुहृदेकस्तमिच्छाभरणनामकः ।
उपागत्यैव रभसाद्भोगवर्माणमभ्यधात् ॥ २२ ॥

सिद्धं भोजनमस्माकमुत्तिष्ठागच्छ भुञ्जमहे ।
सुहृदो मिलिता ह्यन्ये त्वत्प्रतीक्षाः स्थिता इति ॥ २३ ॥

अद्याहं नागमिष्यामि प्राघुणोऽयं स्थितो हि मे ।
इति ब्रुवाणं पुनरप्येनं स सुहृदब्रवीत् ॥ २४ ॥

भवता सममायातु तर्हि प्राघुणकोऽप्ययम् ।
एषोऽपि न किमस्माकं मित्रमुत्तिष्ठ सत्वरम् ॥ २५ ॥

इत्याग्रहाद्भोगवर्मा नीतो मित्रेण तेन सः ।
यशोवर्मयुतो गत्वा भुङ्क्ते स्माहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥

॥ कुक्कुटानां बिडालस्य च ॥

२९

पीत्वा च पानमागत्य सायं स स्वगृहे पुनः ।

सयशोवर्मको भेजे विचित्रं पानभोजनम् ॥ २७ ॥

प्रातश्च स यशोवर्मा तमामन्त्र्य वणिग्वरम् ।

जगाम विन्ध्यवासिन्याः पादमूलं पुनस्ततः ॥ २८ ॥

तपःस्थः स्वप्नदृष्टायास्तस्याः पूर्वोक्तयोर्द्वयोः ।

श्रियोर्भोगश्रियं तत्र वव्रे सास्मै ददौ च ताम् ॥ २९ ॥

अथागत्य यशोवर्मा गृहं देवीप्रसादतः ।

अचिन्तितोपगामिन्या तस्थौ भोगश्रिया सुखम् ॥ ३० ॥

एकादशः पाठः ॥

॥ कुक्कुटानां बिडालस्य च ॥

अस्थानोद्वेगशीलस्य नित्यं शङ्काकुलात्मनः ।

फलन्ति विपदस्तास्ता अप्रसक्ता अपि स्वयम् ॥

कस्यचिद्भ्रूलस्य गृहे कुक्कुटदम्पती न्यवसताम्

तौ परस्पराणुकूल्यस्थित्या गार्हस्थ्यं सुष्ठुवर्तयताम् ॥

कालेन च तौ बहूनां शावकानां पितृभावमापेदाते । तस्मिन्नेव

गृहे बिडालपोत एको वसतिस्म । बिडालशिशोः कुक्कुट-

शावकानां च सहवसतिमूलो मिथः सखिप्रणयोऽजायत ।

न च कुक्कुटा अजानन्, “विडालस्यामिषभूता वय”मिति ।
नापि विडालोऽबुद्ध्यत, “जात्या कुक्कुटभुगह”मिति । अतः
सर्वे ते विडालकुक्कुटशावकाः विस्रब्धं मिलिताः प्रत्यहं
क्रीडासुखमन्वभूवन् ॥

अथ केनचित् कालेन मार्जारः शैशवमतीत्य कौमारे
पदं ददौ । एकस्मिन् दिने स शुधया परिक्लिश्यमानोऽशान-
न्वेषणव्यग्रो मूषकमेकं दिष्ट्या ददर्श । सद्यः स्वां प्रकृतिं
विन्दन् स तमुत्प्लुत्य जग्राह अभक्ष्यच्च । अथ स्वपराक्रमेण
विस्मितः सोऽचिन्तयत्—“दिष्ट्या अद्य स्वं महिमानं प्रत्य-
पत्सि । इतः परमाखुभुगेव भविष्यामि । रोचते ममायं नूत-
नोऽभ्यवहारः ” इति ॥

अत्रान्तरे प्रत्यक्षदृष्टवृत्तान्तः कुक्कुटपिता स्वभार्या-
माहूय सप्रमोदपारवश्यं न्यवेदयत्—“प्रिये, पश्य लघीय-
सोऽप्यस्मत्सुहृदो विडालपोतस्य विक्रमविजृम्भितम् । स
खलु पश्यतो मम स्वामिनश्चिन्तायासप्रदं गृहचोरं मूषक-
हतकमेकोत्पातेन नखरैराक्रम्य व्यदारीत् ” इति । तच्छ्रुत्वा
उद्विग्ना साधिक्षेपकर्कशमाह कुक्कुटयोषित् — “उप-
स्थितं महद्भयमिति वक्तव्ये किं मूढ, प्रियाख्यानकमिच्छसि ।
धिक् त्वां शत्रुपराक्रमाभिनन्दिनम् । अद्य मूषकमारणेन
नन्दसि । श्वस्त्वदपत्यानां प्राणभये जाते किं जाल्म, प्रति-
पत्स्यसे । अहो अदीर्घदर्शिता । अहो अस्थाने प्रमोदः । अहो

॥ कुक्कुटानां विडालस्य च ॥

३१

मौढ्यस्य परा काष्ठा । अद्य बुभुक्षितो मूषिकं घ्नन्नसौ श्वो
 बुभुक्षितः कुक्कुटशावकं किं न भक्षयेत् । वल्मीकवत् प्रवृद्ध-
 स्त्वं किन्न जानासि कुक्कुटानां विडालामिषभूतत्वम् । अथवा
 स्थाने खलु त्वं न जानीषे । कीदृशी गृहचिन्ताः अग्रत्यग्रेम
 वा निश्चिन्तं परिभ्रमतः कुटुम्बवार्तापराङ्मुखस्य । त्वं ताव-
 दानन्दमन्थरेण मनसा शत्रुवृद्धिं प्रशंससि । मम तु शोका-
 वेगेनोदराभ्यन्तरं धुमधुमायते । म्लायत्सु, त्रस्यत्सु, विषी-
 दत्सु, नश्यत्सु वा अपत्येषु, त्वमसंस्तुत इव, सुख-
 दुःखयोरभागीव न किमप्यापतितमिव च निर्गत्य दम्भहृदिः
 कुक्कूकुर्वन् लोके मनोहरं व्यवहरेः । किं ते हास्यते । प्रस-
 वित्र्याः खल्वपत्यस्नेहो दुरतिक्रमः । हा मे पुत्रकाः, मृत्योः
 संमुख एव चरन्तः कियन्तं कालमितः परं जीविष्यथ ।
 किन्न प्राप्तेव ममानुमानगोचरोऽभूद्युष्माकं मार्जारस्य चैकत्र
 स्थितिं कल्पितवतो विधेर्दुःसंकल्पः । यद्यपि मृत्पिण्ड-
 बुद्धिरसावद्य यावत्तं नावगन्तुं प्रभवति ” ॥ इति वदन्ती च
 पर्यस्ताश्रु रोदितुमारेभे ।

तदा स्वमौख्येण लज्जितः कुक्कुटः मनस्येवमचिन्त-
 यत्—

सर्वथा कुशला नारी प्रमादवहुलो नरः ।

स्त्रीबुद्धिप्रग्रहैरेव स नियस्यो निरन्तरम् ॥ इति ॥

अवदच्च प्रकाशम् — “ प्रिये, यत्सत्यमनवगतवस्तु-
 स्थितिः प्रामुसुहम् । तत् केन विधिनाऽस्मदपत्यानि रक्षि-

प्याव इति त्वमेव चिन्तयित्वा भण । भार्या खलु विपत्काले
सचिवो भर्तुः । ” इति । कुक्कुटी प्रत्यवोचत् “ कीदृशो
विधिः । न तावदेष शत्रुर्नो हिंसितुमलम् । तदनारतं
अस्मत्पुत्रान्तर्निलीना एव पुत्रकाः स्थापयितव्याः ।
कालेन प्रौढीभूतास्ते स्वयमात्मानं रक्षिष्यन्ति । सर्वदा
च व्यग्राभ्यामावाभ्यां भाव्य”मिति ॥

अथ कुक्कुटदम्पती शावकानपि बोधयामसतुः—
“ शठ एष मार्जारः सुहृच्छब्दना युष्माकं वधं समीहते ।
तद्दूरतोऽपि तं दृष्ट्वा अस्मदभ्याशं पलाय्यागमिष्यथ ” इति ।

मार्जारः कुक्कुटमन्त्राणामनभिज्ञ एवासीत् । केवल-
माखुग्रहणतृष्णया स परितो दिवानिशं तस्करवन्निलीय
निलीय विचरितुमारेभे । कुक्कुटयोस्तु स स्वापत्यानामेव
ग्रसनावसरमन्वेषते इति महती वैयग्र्यसंपादयित्री शङ्का
समुद्भूत् । कचन मार्जारे दृष्टिगोचरीभूते सत्राससंभ्रमं
तौ शावकान् कुक्कूशब्देन स्वसमीपमह्वयताम् । चकित-
चकितंच निरीक्षमाणौ विडालं किमप्यसकृन्मथो मन्त्रयामा-
सतुः । शावका अपि विडालं दृष्ट्वा आर्तवद्विरुवन्तः पित्रो-
रन्तिकं समापतन् ।

एवं गर्ह्यति काले मार्जारश्चिन्तयामास— “ कथमेते
परिचितपूर्वा अपि मयि त्रस्यन्तो विद्रवन्ति कुक्कुट-
शावकाः । यद्यप्यहं न जानामि, ते किमपि जानन्ति । नूनं

कोटिद्वयम् ।

३३

निसर्गसिद्धो घातुकवध्यभावो विडालमूषकयोरिव विडाल-
लकुक्कुटयोरपि । यदमीभिरेव प्रथमं मम शत्रुभावः सम-
नुध्यातः तन्नास्ति मे मित्रद्रोहभवमेनः । कौतुकं च मे
वर्तते कुक्कुटामिषास्वादने" इति ।

ततःप्रभृति मार्जारो निभृतमितस्ततः प्रचलितान्
कुक्कुटशावकान् निःशंकमुपेत्य गृहीत्वा जघास । निःशे-
षिते चापत्यकुले क्रमेण प्रवृद्धधाष्ट्यः स वृषदंशकः कुक्कुट-
पितरावपि गलग्राहं निष्पद्य हत्वाऽभुङ्क्त ॥

द्वादशः पाठः ।

कोटिद्वयम् ॥

सर्वं कोटिद्वयोपेतं विमर्शं वस्तुदर्शनम् ।

द्वयोरन्यतरज्ज्ञात्वा विवदन्तेऽल्पबुद्धयः ॥

पुनः क्वचन त्रिपद्यासन्धिस्थले शिवराजस्य म्लेच्छ-
विजयापदानप्रख्यापनार्थं शिरःस्थापितमहाखेटशिशलास्त-
म्भः प्रतिष्ठापित आसीत् । तस्य खेटस्याभ्युन्नतः पृष्ठो हेम-
मयः, उदयिनस्सूर्यस्य प्रतिमुखः कल्पितः । तत्रैकः प्रशस्ति-
श्लोकस्समुत्कीर्णः अध्वगानां चक्षूषि समाकर्षन्विदियुते ।

निम्नस्त्वभ्यन्तरभागः खेटस्य राजत एवासीत् । न च तस्मिन्नक्षराण्युत्कीर्णानि । स तु प्रतीचीमुखः, अस्तोन्मुखस्य भानोरापिञ्जरैः किरणजालैश्शबलितनिजभासुरद्युतिर्दिनान्ते प्रीणितपान्थचक्षुर्यराजत ।

अथैकदा तमुद्देशं प्राचीमुखपद्यामाश्रितः कश्चन तुरगाधिरूढो महाराष्ट्रवीर उपासदत् । स त्वामुक्तशिरस्त्रः व्यानद्धकवचः कटिव्यालम्बिनिस्त्रिशो भिण्डपालभृदुदात्तदर्शनो बभूव । स काञ्चनमयं खेटपृष्ठं निर्वर्ण्य श्लोकमप्यनुवाच्य सश्लाघं शिवराजस्य शौर्यौदायादीन्यनुसंधानो वामेन हयं वाहयन् दक्षिणाभिमुखां पद्यामनुससार ।

तस्मिन्नेवावसरे पश्चिमपद्याक्रमेण तामेव दक्षिणगामिनीं सरणिमनुप्राप्तः कश्चन अश्वारोहो व्यूढवीरसन्नाहो म्लेच्छवीरः प्राग्रसरं महाराष्ट्रीयं शब्दाप्यैवमालापं चक्रे ।
म्ले—भो वीरवर । कुतो भवान् ।

महा—पूर्णपुर्याः । त्वं पुनः ।

म्ले—बीजपुरात् । अथ भवानिहत्य इति पृच्छामि—किं जानाति कीदृशोऽयं प्रशस्तिस्तम्भो यस्मिन्स राजतः खेटो दृश्यते ।

महा—किंव्रूषे । अथवा तं सुवर्णखेटालंकृतशीर्षं शिलास्तम्भमेवाधिकृत्य पृच्छसीति मन्ये । प्रशस्तिरपि सनामनिर्देशं तत्रैवोत्कीर्णा । किं न सम्यग्दृष्टं त्वया ।

कोटिद्वयम् ।

३५

म्ले—किमदृष्टा पृच्छामि । न तत्र किमपि लिखितम् । अपि
च स खेटो राजत एव ।

महा—कुत्र तादृशः प्रशस्तिस्तम्भो दृष्टः ।

म्ले—तन्वन्नैव आत्राभ्यामचिरादतिलङ्घिते त्रिपद्यासन्धि-
स्थले ।

महा—तमेवोद्दिश्य भणामि स सौवर्णः खेटस्साक्षर इति ।

म्ले—अधुनैव मया दृष्टो राजतस्स निर्लेखः ।

महा—अहो ते भ्रमः । किं राजतः पीतवर्णो भवेत् ।

म्ले—किमु शुभ्रवर्णस्सौवर्णो भवेत् ।

महा—अहो, धिक्, प्रत्यक्षे सुप्रकाशेऽपि वस्तुन्येवं विपरीत-
ग्रहश्चेत्का कथा त्वद्विधानामनिन्द्रियगोचरवस्तु-
विचारे ।

म्ले—किं भवान्काचरुगार्तः शुभ्रमपि पीतं पश्यति ।

महा—किमात्थ । अहं काचरुगार्त इति । न ममाक्षिणी
रुगार्ते । अनवरतमधुपानमदाधूर्णितारक्तलोचनः
प्रमादबहुलस्त्वमेव विपर्यस्तं लोकं पश्यसि । पीतमपि
श्वेतम् ।

म्ले—नाहं पीतवान् । त्वमेव “पीतः खेटः पीतः खेट”
इत्याम्नेडयन्पीतमात्मानं व्याकुरुषे । पीतस्य ते
श्वेतोऽपि पीतो विभाति ।

महा—अरे, रे, म्लेच्छहतक, किं मां पीतमाख्यासि । अरे, रे, मेपापमृत्यो, निरन्तरं सुरामदोत्तरलतारकस्त्वं जाल्मो मधुपायिनं मां निर्दिशसि ! खण्डयिष्यामि ते जिह्वां पुनरेव वदतः ।

म्ले—अरे, रे, महाराष्ट्रनृपशो, आढकीप्रस्थपरिपुष्टं मुधा मेदः—पीनमात्मानं फल्गुवीर्यं न जानासि । येन महम्मदीयस्य पुरः परिस्फुरसि । यदि दारसुतानां मुखं भूयो दिदृक्षसे, अस्य समुद्रतस्य मच्छूलस्य कोटिं शिरसा स्पृश; अन्यथा शूलस्ते शिरो भेत्स्यति ।

महा—महाराष्ट्रीयोऽहं छत्रपतेर्गणाध्यक्षः श्मशानावकर-कोटस्य ते शूलाग्रं शिरसा स्पृक्ष्यामि । एष दलतु ते दर्पेण सह मूर्धा ।

म्ले—अरे, रे, इतः परं न भवसि ।

अथ प्रावर्त्तत तयोश्शस्त्राशस्त्रि महान्संप्रहारो यस्मिन् परस्परदत्तदृढप्रहारौ निरन्तरक्षतशरीरौ रुधिररूषितौ द्वावपि तौ वीरौ वाहनाभ्यां परिभ्रष्टौ प्रमुग्धौ भूमौ निपेततुः ।

अथ तन्मार्गेण व्रजन्नेकः परिव्राजकस्तदवस्थौ तौ वीरौ दृष्ट्वा जातानुकम्पः कमण्डलुजलेन तयोर्मुखमण्डले प्रक्षाल्य संज्ञाप्रतिलब्धौ उपाचरत् ।

लब्धसंज्ञौ चापृच्छत्परिव्राजकः—“किं वां कलहनि-दान”मिति ।

स्लेच्छवीरोऽवदत्—“अयमक्षिरुगार्त इव शुभ्रं पीतं पश्यति । राजतं प्रशस्तिस्तम्भोपरिस्थं खेटमेव भ्रान्तस्सौवर्णं वदन् मां निरवद्यदर्शनं बह्वधिचिक्षेप । किं महम्मदीयो मृष्यति दुर्वचःप्रधर्षणं ” इति ।

महाराष्ट्रवीरोऽथ व्यजिज्ञपत्—“भगवन्, वन्दनीयानपि भवतो रुग्ण इत्यनभिवादनक्षमः क्षमापयामि । अस्मिन् विवादे महतो भवतः प्रमाणीकरोमि । सन्ततं सुरामदविभ्रान्तचेतनोऽयं मूर्खस्सलेखं तं प्रशस्तिखेटं सौवर्णमपि राजतं शंसन् मया प्रतिबोधितोऽपि स्वकं दुर्ग्रहं न विश्रुतयति । अपि च निर्मर्यादं मां ‘त्वं पीतः, विभ्राम्यसि’ इत्यादि विगर्हितमुपक्रान्तः । ततश्चार्हत्येष दुरात्मा दण्डमिति भिण्डपालप्रहारैरसिप्रवेधैरपि क्रुद्धन मयाऽसौ निस्संज्ञीकृतो भूमौ निपातितः । ” इति ।

तदा स्लेच्छवीरस्सकोपोपहासं पूर्वार्धेन भूतलादुत्तिष्ठन्प्रत्यवोचत्—“अहो, धिक् त्वां मिथ्याविकथनम् । मच्छूलप्रहारजर्जरितो न त्वं भूमौ निपतितः ? अथवा दृष्टं ! त्वं खलु युद्धान्ते विश्रमार्थं निद्रातुं तुरगपृष्ठाद्भूतलमनुप्राप्तः । ” इति ।

अथ भूयो मिथोऽमर्षोत्तेजकं वाक्पारुष्यमाददानयोरनयोरभ्यन्तरीभूय परिव्राजकश्शममित्यमुपादिक्षत् ।—
“मा विवदतं, मा विवदतम् । उभावपि युवां महावीरौ

बुद्धिमन्तौ च । उभयोरपि पक्षोऽनवद्यः । परं तु युवयोर-
न्यतरः परस्य साधुदर्शित्वं नाभ्युपगच्छति । स एव दोषः ।
यस्तु विपाके परस्परवधोद्यमावधि वैरानुबन्धमजीजनत् ।
तेन ह्येवं निबोधतं यद्यपदे पुनरेतादृशं दारुणं कलहं परि-
हरिष्यथः ।

सर्वं कोटिद्वयोपेतं विमर्शं वस्तुदर्शनम् ।

द्वयोरन्यतरज्ज्ञात्वा विवदन्तेऽल्पबुद्धयः ॥

अस्य तु प्रशस्तिखेटस्य कमठपृष्ठाकारस्य द्वौ पार्श्वौ स्तः ।
एकोऽभ्युन्नतः । स प्राचीमुखः । प्रतीचीमुखपद्यानुसा-
रिणां परोक्षः । सौवर्णस्समुत्कीर्णप्रशस्तिश्लोकश्च । अथा-
परः पार्श्वो निम्नो राजतो निरक्षरः । प्राचीमुखपद्याश्र-
यिणां परोक्षः । द्वावपि युवां स्वस्वरीत्या अनवद्यदर्श-
नावेव । किंत्वेकपार्श्वमात्रनिर्वर्णनेन स्वं स्वं कृतकृत्यं
मन्यमानौ, इतरेतरस्य गुणाभ्युपगमेर्ष्यया कलहायथः ।
तेन चेयान्दुष्परिणाम उभयोर्द्रष्टुश्चापि सन्तापकरस्समप-
द्यत ।” इति ।

तदेतत्परित्राजकोपन्यस्तमवधार्य तौ वीरौ—“अहो
प्रमूढौ आस्व । इदानीं भवदनुग्रहेण जातप्रबोधौ अकृ-
त्रिममनुशयमुपगच्छावः । आचामद्य सुहृदौ स्वः । अपि
चेतः परं “सर्वत्र कोटिद्वयं” इत्यमुमस्थानविग्रहदौर्गत्यो-
पशममहाभेषजमुपदेशं मनसि कीलितं वहावः ।” इति ।
प्रतिजानानौ सभक्तिविनयं हितोपदेष्टुस्तस्य पादौ वव-
न्दाते ॥

त्रियोदशः पाठः ।

॥ अलीकमन्त्रिणः कथा ॥

आसीत् पृथ्वीपतिर्नाम नगरे दक्षिणापथे ।
तद्राष्ट्रे कोऽप्यभूद्धूर्तः परवञ्चनजीविकः ॥

स चैकदा महेच्छत्वादसन्तुष्टो व्यचिन्तयत् ।
धूर्तत्वेनेदृशा किं मे यदाहारादिमात्रकृत् ॥

प्राप्यते महती येन श्रीस्तादृङ् न करोमि किम् !
इत्यालोच्य वणिग्वेषमत्युदारं विधाय सः ॥

उपासर्पत् प्रतीहारं गत्वा द्वारं महीपतेः ।
तन्मुखेन प्रविश्यान्तः प्राभृतं चापनीय सः ॥

एकान्ते मेऽस्ति विज्ञप्तिरिति व्यज्ञापयन्नुपम् ।
राज्ञापि वेषभ्रान्तेन प्राभृतावर्जितेन च ॥

तथेति रचितैकान्तस्तमेवं स व्यजिज्ञपत् ।
दिने दिने मया साकमास्थाने सर्वसन्निधौ ॥

भूत्वैकान्ते कथालापं क्षणमेकं कुरु प्रभो ।
तावताहं प्रतिदिनं दीनारशतपञ्चकम् ॥

ददास्युपायनं देवस्यार्थं न तु किञ्चन ।
 तच्छ्रुत्वाऽचिन्तयद्राजा को दोषः किमयं मम ॥
 गृहीत्वा याति दीनारान् ददाति प्रत्युतान्वहम् ।
 महर्तो वणिजा सार्धं कथालापेन का त्रया ॥
 इति स प्रतिपद्यैतद्राजा तस्य तथाकरोत् ।
 सोऽपि तस्मै ददौ राज्ञे दीनारांस्तान्यथोदितान् ॥
 लोकस्तं च महामन्त्रिपदं प्राप्तममन्यत ।
 एकस्मिंश्च दिने धूर्तो मुहुः पश्यन्नियोगिनः ॥
 साकूतं मुखमेकस्य चक्रे राज्ञा समं कथाम् ।
 निर्गतश्च बहिस्तेन मुखालोकनकारणम् ॥
 एत्याधिकारिणा पृष्टः स स्वैरं तं मृषाऽवदत् ।
 देशो मे लुण्ठितोऽनेनेत्येवं ते कुपितो नृपः ॥
 मयातस्ते मुखं दृष्टं शमयिष्याम्यहं च तम् ।
 इत्युक्तस्तेन सोऽलीकमन्त्रिणा सभयो गृहम् ॥
 आगत्याधिकृतः स्वर्णसहस्रं तस्य दत्तवान् ।
 अन्येद्युश्च समं राज्ञा कथां कृत्वा तथैव सः ॥
 निर्गत्य धूर्तोऽवादीत्तं नियोगिनमुपागतम् ।
 युक्तियुक्तैर्मया वाक्यैस्तव राजा प्रसादितः ॥

धीरो भवाधुनाहं ते सर्वच्छिद्रेषु रक्षकः ।
इति स्वीकृत्य तं युक्त्या विससर्ज च सोऽपि तम् ॥

अधिकारी सदा तैस्तैरुपचारैरुपाचरत् ।
एवं क्रमेण सर्वेभ्यो नियोगिभ्यस्स बुद्धिमान् ॥

राजभ्यो राजपुत्रेभ्यः सेवकेभ्यश्च युक्तिभिः ।
बह्वीभिराददानोऽर्थानर्जयामास सर्वतः ॥

पञ्चकोटीः सुवर्णस्य कुर्वन् राज्ञा समं कथाः ।
ततो रहसि राजानं धूर्तमन्त्री जगाद सः ॥

देव दत्त्वाऽपि नित्यं ते दीनारशतपञ्चकम् ।
त्वत्प्रसादान्मया प्राप्ताः पञ्चकाञ्चनकोटयः ॥

तत्प्रसीद गृहाणैतत् स्वं स्वर्णमहमत्र कः ।
इत्युक्त्वा प्रकटं राज्ञे कनकं तन्यवेदयत् ॥

राजाऽपि कृच्छ्रात्तत्तस्य जग्राहार्धं ततो धनात् ।
तुष्टश्च स्थापयामास महामन्त्रिपदे स तम् ॥

सोऽपि प्राप्य श्रियं धूर्तो दानभोगैरमानयत् ।
एवं प्राप्नोति महतः प्राज्ञोऽर्थान्नातिपापतः ॥

कूपखानकवत्प्राप्ते फले दोषं निहन्ति च ॥

चतुर्दशः पाठः ।

॥ निरवसाना कथा ॥

दुर्वारविषयास्वादरसमेदस्विचेतसः ।

भेषजं जामिताकारी वाञ्छितस्यातिसंलवः ॥

पुरा कथारुचिर्भूपालः कश्चिदासीत् । स चापुत्रो
दुहितुरेकस्या एव पिता । निरन्तरं निजसभालंकारभूतेभ्यः
पण्डितेभ्यः कविभ्यो नर्मसखिभ्यश्च विविधरसाः कथाः
शृण्वतोऽपि न तस्य तृप्तिर्वभूव । दिवानिशं तस्य प्रीतये
कथाः कथयितुं तमुपाश्रिता व्यग्रीभवन्तः पुराणेतिहासा-
नालोडयामासुः । वृद्धमुखेभ्यः प्राचीनकथा उपचिच्छुः ।
ग्रन्थराशिषु नानाविधानि वृत्तान्तकीर्तनान्यन्वेषयामासुः ।
आख्यायिकाख्यानकानि पर्यैक्षन्त । लोकवृत्तान्तानवहितेन
मनसा संजगृहुः । मत्युन्मेषप्रभावेण ससृजुरपि चारुकथा
विविधाः । एवमतिचिरमुपास्यमानस्यापि राज्ञो न कथा-
श्रवणकुतूहलं शशाम । वक्तारः केवलमन्तर्विवर्तिवैरस्य-
काटवमन्वभूवन् ।

अथ श्रान्तेषु कथाकोविदेषु स राजा पुनरपि नूतन-
कथारसपिपासार्तं उद्घोषणामिमां कारयामास ।

“यत्नेन निरवसाना काऽपि कथा येन कथ्यते यूना ।
तस्मै दास्ये दुहितरमुपकल्पितयौवराज्याय ॥

अपि च,

मिथ्यासाहसिकः कोऽपि कथां यद्यवसाययेत् ।
तस्य मध्ये निमग्नस्य वधदण्डो विधास्यते ॥ इति ।

राज्यलुब्धाः स्त्रीलुब्धाश्च बहवः पण्डितमन्याः कथा
उपक्रम्य सप्ताहे, पक्षे, मासे, ऋतौ, षण्मासे, हायने वा
प्राप्तावसाना राज्ञः कथाविच्छेदक्रुद्धस्य क्रूरं दण्डमवापुः ॥

अथ चिरादुपागच्छत् तरुणः सुन्दराङ्गः कश्चित्
कविः । स व्यजिज्ञपत्—“राजन्, त्वत्पणमङ्गीकृत्य निरव-
सानां कथां ते कथयिष्यामि ।” इति ॥ राज्ञः सन्निकृष्टाः
सर्वे कथोपक्रमस्य विपाकानभिज्ञं तं वालिशं मन्यमानाः
मिथः प्रतिबोधयामासुः । “मा भवान् मातापित्रोः सन्तापं
जनयतु । मृत्युमुखं कुतः स्वयमेव प्रवेष्टुं इच्छति” इति ॥
स्मयमानः स कविः प्रत्युवाच, “अलं कातर्येण । सत्यं यादृ-
श्येनैव राज्ञाऽपेक्षिता तादृशीं कथां जानामि । परिणति-
मस्योपक्रमस्य प्रतिपालयध्वम् । नूनमभिनन्दयिष्यथ”
इति ।

ततः स राज्ञानुज्ञातः कथामारेभे—“कदाचित् धन-
धान्यसंग्रहणशीलः कश्चिन्नरपतिः प्रजाः पालयन्नास्त ।
निरनुक्रोशः स प्रजाभ्यः सर्वायतिभ्योऽप्यर्थं जग्राह । एवं
करव्याजेन दुग्धानां अपरिमितानां धान्यराशीनां निक्षेप-

योग्या ब्रीहिधानीः स सहस्रशः कारयामास । पर्वतशिख-
राकाराणि विपुलानि धान्यगृहाण्येतानि स धान्यराशिभिर-
पूरयत् । पूर्णेषु च तेषु चोरभीत्या सर्वद्वाराणि पिधाय
हस्तप्रवेशमात्रोचितं उपरिन्ध्रमेकमवशेषयामास । अथ
मूषकाः संभूय धान्यापहाराय प्रायतन्त । किंतु द्वारस्या-
विशालतया एकदा एकस्यैव प्रवेशः समुपलभ्यमान
आसीत् । तस्मादेको मूषकः प्रविश्यैकं ब्रीहिमपजहार ।
ततोऽन्यो मूषकः प्रविश्यान्यं ब्रीहिमपजहार । पुनरप्यन्यो
मूषकः प्रविश्यान्यं ब्रीहिमपजहार । अथापरो मूषकः प्रवि-
श्यापरं ब्रीहिमपजहार । पुनरप्यन्यो मूषकः प्रविश्य”
इति ।

एवमेव च स कविः निरन्तरं कथयन्नासीत् । राजाऽपि
दिनादिनं अनन्तरं वृत्तान्तं जिज्ञासमानः क्षमया शुश्राव ।
किन्तु, षट्सप्तदिनेष्वतीतेष्वपि यदा स कथकः “ पुनरप्य-
न्यो मूषकः प्रविश्यान्यं ब्रीहिमपजहार ” इत्येवाविश्रान्तं
कथयन्नासीत् तदा किञ्चिदिव श्रान्तो राजा प्राह—“ अल-
मेतैर्मूषकहतकैः । उपरि ब्रूहि ” इति । कविः प्रत्यवादीत्
—“ प्रथमवृत्तमतिक्रम्य कथमनन्तरवृत्तं कथयिष्यामि ।
सर्वमनुक्रमेणैव श्रोतुमर्हति महाराज ” इति । समारेभे च
वक्तुं यथापूर्वं, “ पुनरप्यन्यो मूषकः प्रविश्यान्यं ब्रीहिमपज-
हार ” इति ।

निरवसाना कथा ।

४५

ततः पणमासान् यावदित्थं कथा प्रचचाल । न च
मध्ये मध्ये त्यक्तक्षमेण भूपेन मूषकवृत्तान्तमतिलङ्घ्य परेण
कथयितुमर्थितः कविः क्रमभङ्गमनुमेने ।

अथानेन चर्वितचर्वणेन नितरां खिन्नः पुरः श्रोतु-
मक्षमो भूपतिः सकरुणं सोद्वेगं च कविमप्राक्षीत्—“किं
कर्णौ मम विस्फोटयस्यविषह्येनानेन दग्धमूषकवृत्तान्ता-
नन्तस्फुर्लिङ्गोद्गारेण । कियन्तं कालं मामेवमायासयि-
ष्यसि ” इति ।

कविरब्रवीत्—“राजन्, एतावता एकस्मिन् धान्या-
गारे प्रान्ते क्वचित् कियदिव रिक्तीकृतं रूपणैस्तैर्मूषकैः ।
कियता कालेन सर्वांगारसंभृतानपि धान्यराशीन् ते रिक्ती-
कुर्युरिति कथमधुनैव वक्तुं शक्यते । ईषदीपद्रिच्यमानापि
व्रीहिधानी कदाचिच्छून्या भवितुमर्हति । प्रचलन्त्यां कथा-
यां सर्वं स्फुटीभविस्यति । विना मूलनिवेशं कथमग्रभूमिका
समारच्यते । तत्क्षमामाश्रित्य क्रमेणैव सर्वं श्रोतुमर्हति
महाराजः । अन्यो मूषकः प्रविश्यान्यं व्रीहिमपजहार । अथा-
परो मूषकः प्रविश्य ” इति । आग्नेडयामास च तदेव रात्रि-
दिवमचञ्चलोत्साहः । अतीतेऽप्येकहायने राजा मूषकवृत्ता-
न्तस्य नान्तमवाप । तस्य च प्रत्यहं “अन्यो मूषकः प्रवि-
श्यान्यं व्रीहिमपजहारे”त्येव शृण्वतः मतिविभ्रम इवाभवत् ।
स्वप्नेऽप्यस्य “अन्यो मूषकः प्रविश्यान्यं व्रीहिमपजहार”

इत्येवैव कदर्थना रारट्यमाना आसीदन्तःकरणकुहरे ।
 “दुष्परिहारादातिदायिनोऽस्मान्मूषकहतकवृत्तान्तात् क-
 दाऽहं मुच्ये” इति ज्वरार्त इव धूमपटलनिरुद्धश्वास इव
 जलमध्ये हठेन निमज्जित इव च ताम्यन् नरपतिरन्ततः क्रुधा
 प्रवेपमानाधरः समुदगर्जत् — “तिष्ठ भोः तिष्ठ । नातः परं
 शृणोमि” इति । तदानीं सविनयमाह कविः — “अनवसन्ना
 कथा । कथं निवारयसि । श्रूयतां श्रोतव्यशेषमपि” इति ।
 राजा सेष्यावज्ञं “किमितः परमपि श्रोतव्यम् । सुव्यक्तं
 निरवसानैषा दग्धमूषककथा । अपेह्यपेहि ।” इति तं निरा-
 कुर्वन् साचीकृतवदनस्तस्थौ । “यदि निरवसानैषा कथा
 कथमपैतु वराकोऽयं जनः । प्रतिश्रुतं खलु महाराजेन
 कथायाः पारं प्राप्नुवतः शूलारोपणम् । अप्राप्तवतश्च कन्या-
 या राज्यस्य च युगपत्संप्रसादनम् । तदवसाययन्नद्य कथां
 मृत्युमुखं द्रक्ष्यामि । इदानीं च वारिते पुरः कथाप्रसंगे
 कथं वा कथयिष्यामि । उभयतः पाशेयं रज्जुः ।
 किं प्रतिपत्स्ये । का गतिः । कतरं पुनर्देवादेशमनुतिष्ठन्
 कुशली भविष्यामि” इति सकरुणं व्यजिज्ञपत् कविः ।

तदा निरवसानकथालोलुपस्यात्मनो दूरभिनिवेश-
 मौर्ख्यमित्थं कविना करदर्पणीकृतं विजानानो नरपतिः नि-

समुद्रशूरकथा ।

४७

न्तरं प्रीतस्तस्मै विनीताय मेधाविने रूपवते यथाप्रतिश्रुतं
दुहितरं यौवराज्यं च ददौ ।

तस्याश्च कथाया न कश्चिदद्याप्यन्तं पश्यति ॥

पंचदशः पाठः ।

॥ समुद्रशूरकथा ॥

वभूव नगरं पूर्वं नृपतेर्हर्षवर्मणः ।

स्फीतं हर्षपुरं नाम सौराज्यसुखितप्रजम् ॥

तस्मिन् समुद्रशूराख्यो नगरेऽभून्महावणिक् ।

कुलजो धार्मिको धीरसत्त्वो बहुधनेश्वरः ॥

स वणिज्यावशाद्गच्छन् सुवर्णद्वीपमेकदा ।

आरुरोह प्रवहणं तटं प्राप्य महाम्बुधेः ॥

गच्छतस्तस्य तेनाव्धौ किञ्चिच्छेषे तदध्वनि ॥

घोरः समुद्रभून्मेघो वायुश्च क्षोभितार्णवः ॥

तेनोर्मिवेगविक्षिप्ते वहने मकराहते ।

भग्ने परिकरं बद्ध्वा सोऽम्बुधावपतद्वणिक् ॥

यावच्च बाहुविक्षेपैर्वीरोऽत्र तरते क्षणम् ।

तावच्चिरमृतं प्राप पुरुषं पवनेरितम् ॥

तदारूढश्च बाभ्रुयां क्षिप्ताम्बुर्विधिनैव सः ।

नीतः सुवर्णद्वीपं तदनुकूलेन वायुना ॥

तत्रावतीर्णः पुलिने स तस्मान्मृतमानुषात् ।

कटीनिबद्धं स ग्रन्थि तस्यावैक्षत शाटकम् ॥

उन्मुच्य वीक्षते यावच्छाटकं कटितोऽस्य तत् ।

तावत्तदन्तरादिव्यं रत्नाढ्यं प्राप कण्ठकम् ॥

तं दृष्ट्वाऽनर्घमादाय कृतस्नानस्तुतोप सः ।

मन्वानोऽब्धौ विनष्टं तद्धनं तस्याग्रतस्तृणम् ॥

ततो गत्वात्र कलशपुराख्यं नगरं क्रमात् ।

हस्तस्थकण्ठको देवकुलमेकं विवेश सः ॥

तत्रच्छायोपविष्टः स वारिव्यायामतो भृशम् ।

परिश्रान्तः शनैर्निद्रां ययौ विधिविमोहितः ॥

सुप्तस्य तत्र चाकस्मादागताः पुररक्षिणः ।

ददृशुस्तस्य हस्तस्थं कण्ठकं तमसंवृतम् ॥

अयं स कण्ठको राजसुताया इह कण्ठतः ।

हारितश्चक्रसेनाया ध्रुवं चौराऽयमेव सः ॥

इत्युक्त्वा तैः प्रबोध्यासौ निन्ये राजकुलं वणिक् ।

तत्र पृष्टः स्वयं राज्ञा स यथावृत्तमभ्यधात् ॥

समुद्रशूरकथा ।

४९

मिथ्यावक्तयेष चौरोऽयमिमं पश्यतः कण्ठकम् ।
इति प्रसार्य तं राजा यावत्सभ्यान् ब्रवीति सः ॥

तावत्प्रभास्वरं दृष्ट्वा निपत्य नभसो जवात् ।
गृध्रस्तं कण्ठकं हत्वा जगाम क्वाप्यदर्शनम् ॥

अथात्यार्तस्य वणिजः क्रन्दतः शरणं शिवम् ।
वधे राज्ञा क्रुधाऽऽदिष्टे शुश्रुवे भारती दिवः ॥

कण्ठको येन नीतोऽभूत् स चौरः पुररक्षिणाम् ।
भयेन विह्वलो नश्यन् निपत्याब्धौ मृतो निशि ॥

वणिजा कण्ठकप्राप्तिर्यथोदीर्णा तथैव सा ।
तदचौरमिमं मुञ्च नृपेति विरराम वाक् ॥

एतच्छ्रुत्वा स सन्तुष्य मुक्त्वा तं वणिजं वधात् ।
समुद्रशूरं संमान्य धनैः राजा विसृष्टवान् ॥

स च प्राप्तधनः क्रीतभाण्डो भूयो भयङ्करम् ।
स्वदेशमेष्यन् वहनेनोत्ततारास्त्रुधिं वणिक् ॥

तीर्णाब्धिश्च ततो गत्वा सार्थेन सह स क्रमात् ।
अटवीं प्रापदेकस्मिन् वासरे दिवसात्यये ॥

तस्यामावासिते सार्थे रात्रौ तस्मिन् जाग्रति ।
समुद्रशूरे न्यपतच्चौरसेनाऽत्र दुर्जया ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

हन्यमाने तथा सार्धे भाण्डांस्त्यक्त्वा पलाय्य सः ।
समुद्रशूरो न्यग्रोधमारूढोऽभूदलक्षितः ॥

हृताशेषधने याते चौरसैन्ये भयाकुलः ।
तत्रैव तां तरौ रात्रिं दुःखार्तश्च निनाय सः ॥

प्रातस्तस्य तरोः पृष्ठे गतदृष्टिः स दैवतः ।
दीपप्रभामिवापश्यत् स्फुरन्तीं पत्रमध्यगाम् ॥

विस्मयात्तत्र चारूढो गृध्रनीडमवैक्षत ।
अन्तःस्थभास्वरानर्घरत्नाभरणसञ्चयम् ॥

जग्राह तस्मात्सर्वं तत्तन्मध्ये प्राप कण्ठकम् ।
तं स यं प्राप्तवान् स्वर्णद्वीपे गृध्रोऽहरच्चयम् ॥

ततः प्राप्तामितधनो न्यग्रोधादवरुह्य सः ।
दृष्टो गच्छन् क्रमात् प्राप निजं हर्षपुरं पुरम् ॥

तदेवमीदृशं भूरिविचित्रं चेष्टितं विधेः ।
सुकृती चानुभूयैव दुःखमप्यश्नुते सुखम् ॥ ३१ ॥

षोडशः पाठः ॥

॥ रूप्यकस्यात्मवृत्तम् ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

इत्येतानि गीतावाक्यानि प्रवचनकर्तुः कस्यचन
विदुषो मुखाद्व्याख्यातानि विस्तरतः श्रुत्वा विषयगौरवं
मनस्यावर्तयत एव प्रवृत्तायां निद्रायां मम स्वप्ने मन्त्राणक-
भस्त्रिकायाः सहसा निष्पत्य किञ्चिद्रूप्यकं वामनं मानुष-
रूपमास्थाय पुरतः समुत्थितो वक्तुमारभत ॥—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 प्राधान्यतः शृणु श्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

अहमाकरे भूगर्भे जातः ततः समुद्रतः देशान्तरं
 नीतः । तत्र कारुभिर्निष्ठप्य विशोध्य च अतिमात्रनूतनं रूप-
 परिणाममलंभिषि । तद्यथा—वर्तुलां मदाकृतिं विधाय
 पार्श्वद्वये च राज्ञः शीर्षेण लताखण्डमण्डलेन च मां मुद्रया-
 मासुः । अपि च मत्पुनर्जन्मसंस्कारस्य कालनिर्देशं चैक-
 स्मिन् पुटे मुद्रितैरङ्कैरहं वाहितः । पश्यतु भवान् । अद्य
 दश संवत्सराः पूर्णाः मम तथा मुद्रितस्य ।

निर्वृत्तमुद्राङ्कणस्य मे सहस्रा सर्वलोकपरिभ्रमणे अनि-
 वार्यं औत्सुक्यमजायत । तदा प्रभृत्येव नैकत्र मुहूर्तमात्रं
 तिष्ठामि यदि मत्स्वाच्छन्द्यमत्सरिभिः न निरुध्ये । प्रायो
 जनः मत्स्वाच्छन्द्यप्रोत्साहन एव बद्धकङ्कण आसीत् । तेन
 च यावन्न मे नाणकभूमिकाग्राहिणः पञ्चवर्षाः परिपूर्णाः
 तावदेवाहं अस्मिन् भूमण्डले परिभ्रमन् न कञ्चित् प्रदेश-
 मवरोषितवान् ।

एवं दिव्यविभूतेरिव मम सर्वथा निरङ्कुशस्वाच्छ-
 न्दस्य पष्ठे हायने भृशदुःखदायि कस्यचन कदर्यवृद्धस्य
 आयसमञ्जूषायां दृढबन्धनमापतितम् । तत्र मत्समान-
 भागधेयाः सहस्रं नाणकाः निरन्तरं निरुद्धा आसन् । वयं
 असकृत्तेन यदा परिगणनार्थं विविक्ते अङ्गुलिविलोडिता

रूप्यकस्यात्मवृत्तम् ।

५३

अभूम तदैव चारकान्धकारनिवातत्वनैश्चल्यादिकं दौर्गत्यं
क्षणमत्याक्षम । बहुष्वेवं मासेष्वतीतेषु कदाचिदर्धरात्रे टक्कै-
र्विभेद्यमानस्य मञ्जूषापुटस्य शब्दमशृणुम । क्षणादद्रा-
क्षम च चौरं सर्वानस्मान् समुच्चित्य वस्त्राञ्चले निवध्नन्तम् ।
कथंचिद्वन्धमोक्षमभ्यनन्दाम ।

सोऽस्माननन्तरदिवस एव व्यवकलयामास । न
जाने गतिं तेषां मत्सहवासवन्धूनाम् । मां पुनः शौण्डिकाय
वितीर्य स चौरः मद्यं अक्रोणात् ॥

ततश्च शौण्डिकात् फललावकं, तस्माच्छौनिकं, तस्मा-
द्व्याधं, तस्मादाटविकविलासिनीं, तस्याः कपर्दकशङ्ख-
शुक्तिविक्रेत्रीं भिल्लजरतीं, तस्यास्तत्पुत्रं, तस्मादाभीर-
युवतिं, तस्याः कौलिकं, तस्माच्छ्रेष्ठिनं, तस्मात्पुरोहितं
इत्येवं हस्ताद्वस्तं अनारतं परिपतन् अन्यूनकौतुकः भूभ्र-
मणं पुनरप्यन्वभूवम् ।

कदाचिच्छाकवर्गं अक्रोणाम् । कदाचित् वस्त्रमूल्य-
मकल्प्ये । कदाचित् वासकभाटिकात्वमग्रहीषम् ।
कदाचित् वेतनभावमवालम्बिषि । कदाचित् भाण्डानि
बलीवर्दयानारोपितानि सुदूरमध्वानं प्राणायिषि । कदाचित्
अधिकारिमहत्तरं अश्वशकटिकया नगरान्नगरान्तरमध्य-
वाक्षि । कदाचित् समवेतान् कतिचित् सुहृदः नाटक-
शालां प्रावेशयम् ॥

एवं अप्रतिहतं पर्यटन्तं मां कस्यचित् सप्तहायनस्य
कुमारकस्य प्रीतिदायत्वेन प्राददात् उत्सवसंपाते तद्वन्धु-
जनः । स च मां महता वात्सल्येन संपुटिकायां निक्षिप्यार-
क्षत् । न च विषेहे मद्वियोगम् । गतेषु कतिपयमासेषु दिष्ट्या
गृहं प्राप्तेषु प्राघुणेषु द्रविणवैधुर्यात् तत्पित्रा कुमारकं कथ-
ञ्चित् समाधाय समुपात्तोऽहं गुडघृततैलादिक्रयार्थं
नियुक्तोऽभवम् ॥

असङ्ख्यानि मम परिभ्रमणानि न कात्स्न्येन गणयितुं
शक्यानि । परिगणितानि वा भृशमायासयितृणि श्रोतृणां
भवेयुः । तस्मात्पञ्चपानेवानतिपात्यान् वृत्तान्तानावेद्य
विरमामि ॥

एकदा प्रतारकनाणकानां प्रचारबाहुल्ये जाते जनाः
संशयालवः मां दृष्ट्वा बहुकृत्वोऽभिहत्याभिहत्य जगृहुः ।
येन मया शिरस्स्फोटेनेव महती वेदना अन्वभावि । अन्यदा
च नद्यां स्नानावतीर्णायाश्चिरण्ट्याः विश्रुथितान्नीवी-
बन्धनात् प्रभ्रष्टोऽहं चिरायोदवासमध्यगच्छम् । ततश्च
शरदि पुलिनतले सिकताविहारासक्तया कुमारिकयाऽऽ-
सादितः दिष्ट्या भूयो भ्रमणाय संसारचक्रधारामारूढः ।
अथ कदाचित् कयाचन जरत्याऽहं अतिलुब्धया पृथुकपि-
ठरे निगूहितः तत्पौत्रकेण पृथुकलुण्ठनावसरे दृष्ट्वा स्वीकृतः
समुपयुक्तश्च भक्ष्यादिक्रयहेतोः ॥

रूप्यकस्यात्मवृत्तम् ।

५५

द्विस्त्रिरहं जन्मलाभस्य साफल्यमिव श्लाघ्यं संक्रमण-
मवाप्तवान् । कश्चिन्मामुपयाचितनिर्वाहार्थं सिद्धप्रार्थनः
विघ्नेश्वरसन्निधौ सपिधानके कलशे न्यदधात् । अन्यः
श्रद्धालुर्मां निमन्त्रिताय ब्राह्मणाय दक्षिणामुपाकल्पयत् ।
अपरो दीनानुकम्पी देवकुलयात्राप्रसङ्गे मिलितेभ्यो भिक्षु-
केभ्यः मां कलात्मना विभज्य ददौ ।

एकदा विवाहमहोत्सवे वधूवरयोरग्निं पुरस्कृत्योप-
विष्टयोः पुरोहितः बन्धुजनानां कौतुकोपदायान् उपहरन्
पट्टांशुकयुगलस्योपरि मामेव निधाय मन्मूर्ध्नि निवेशित-
दक्षिणाङ्गुष्ठः यदुच्चैराशीर्वादमन्त्रानपठत् तन्मेऽद्यापि
श्रवसि परिध्वनति ।

अन्यदा कश्चिन्मिथ्यादैवज्ञः शोभनैरभीष्टप्रतिश्रवैः
कंचित् भग्नव्यवहारं प्रतार्य मामग्रहीत् । स च भाविप्रत्या-
शया करगतं अत्यन्तकृच्छ्रलब्धं मां ऐश्वर्यसर्वस्वं अस्था-
नेऽवकीर्य यद्विक्तहस्तः सविषादमपाक्रामत् तदनुस्मरतो
ममाद्यापि विद्यद्रूपतेऽन्तरात्मा॥

कदाचित् वृद्धिशोधनमन्तरेण विवदतोः उत्तमर्णाध-
मर्णयोः मामन्योग्यस्मिन् साक्रोशं सशपथं च प्रत्यस्यतो-
र्मध्ये महान्तं क्लेशमवमानं चान्वभवम् ।

किमीदृशतादृशेन वा मदीयेनानन्तेन दशाव्यतिकरे-
णानुस्मृतेन । इदमेव मे परमं परितापपदं यन्मत्कीर्तिपता-

५६

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

कोच्छ्रायिणः वाग्देवीचित्रतूलिकायमानलेखिनीलक्ष्मणः
भवत्करतलस्य परिचयं प्रत्यपद्ये । इति शम् ॥

सप्तदशः पाठः ॥

अम्बुवाहः ॥

पुष्पद्रुमाणां समुपोषितानां
सरित्तडाकार्णवसंगृहीतैः ।
नवाम्बुभिस्तोषयिताऽहमस्मि
प्रावृट्प्रियो वारिधराभिधानः ॥ १ ॥

निद्रालसानां दिवसे कठोरे
स्निग्धच्छदानां वनपादपानाम् ।
भानुं तिरोधाय दिवि प्रसर्पे-
श्चछायां सुभोग्यामुपकल्पयामि ॥ २ ॥

मत्पक्षनिर्धूतपयःपृषत्कै-
रुच्छ्रासमृच्छन्ति हि कुङ्कुमलानि ।
स्फुरन्ति भानोः पुरतः प्रणृत्य-
लतावधूशेखरविभ्रमाणि ॥ ३ ॥

अम्बुवाहः ।

५७

विकीर्य पूरं करकोपलानां

श्यामां भुवं शुभ्रतरां करोमि ।

विद्राव्य वृष्ट्या निखिलं पुनस्तं

मुञ्चामि चञ्चन्नशनिप्रहासान् ॥ ४ ॥

उच्चैस्तटानां धरणीधराणां

शृङ्गेषु मद्गृष्टहिमप्रवर्षैः ।

असह्यभारावनता बृहन्तो

वनद्रूमा घर्घरयन्ति घोरम् ॥ ५ ॥

ममोन्मिषन्मन्दसमीरतल्पे

निद्रासुखं निर्विशतोऽविशङ्कम् ।

सितोपधानत्वममी व्रजन्ति

हैमाशिशलासंघटना गिरीणाम् ॥ ६ ॥

नभोऽवकाशप्लवनोद्यतस्य

विद्युत्कलापः किल नाविको मे ।

वियन्निकुञ्जावसथानि नित्यं

विद्योतयन्दीव्यति दुष्प्रधृष्यः ॥ ७ ॥

यन्ता नयत्येष तडिच्चयो मां

स्वैरं निजेच्छामनुवर्त्तमानः ।

नदीसरःकानननिर्झराढयान्

भुवो विभागानपि चाम्बुराशिम् ॥ ८ ॥

चिरप्रवर्षाद्विरलैर्जलौघैः

परोक्षतामेष यदा प्रयाति ।

स्वच्छोऽहमानीलरुचाऽम्बरेण

• प्राग्भारभाजा द्युतिमभ्युपैमि ॥ ९ ॥

प्रातस्सरोपमधिकारुणदर्शनोऽर्क-

स्सिंहश्शिलाग्रमिव भासुरकेसरालिः ।

पृष्ठं मम प्रचलतस्सहसाधिरोहन्

हन्त्येकमृक्षमवशिष्टमयूखजालम् ॥ १० ॥

सायं प्रबोधिषु शनैः स्मरशासनेषु

सन्ध्यापटीपतनपिञ्जरिते द्युभागे ।

निष्पन्दमस्मि शयितो मरुदङ्कपाल्यां

नीडेऽण्डरक्षणपरेव कपोतयोषित् ॥ ११ ॥

मय्याकीर्णे रजनिमरुता दूरविस्तारभाजि

स्फारच्छिद्रे तुहिनकिरणस्येव पादोपमदैः ।

तोयाधाराः प्रतिफलनतः प्रोततारेन्दुविम्बा-

श्शोभन्ते मद्विवरगलितव्योमखण्डा इवाधः ॥

कालेऽन्यस्मिन्ननिलनिहतो व्याप्तुवन्नम्बरान्तं

तेजोदुर्धर्षमपि तिरयन्मण्डलं चण्डभानोः ।

चन्द्रज्योत्स्नामपि मलिनयंस्तारकालिं विलुम्पन्

मन्दीकुर्वन्दवमगशिरस्सङ्गतं सञ्चरामि ॥ १३ ॥

अच्छोददर्शनम् ।

५९

प्रत्युर्वीभुजमचलोच्चकीलपाली-

व्यालम्बी तरणिकरैरवेधनीयः ।

स्तम्भालीविधृतविशालसेतुमत्तां

पाथोधेरिव विदधामि संहतोर्मैः ॥ १४ ॥

अशनितुहिनविद्युच्चण्डवातप्रचण्डे

मयि नियमितसर्वव्योमवासप्रभावे ।

प्रविशति सुरचापं गोपुरद्वारमार्द्रां

लसति धरणिरकोप्येति कान्तं विलासम् ॥ १५ ॥

स्फारोद्गृष्टजले मयि व्यपगते शान्तोपरोधोज्ज्वलौ

स्वच्छं सूर्यविधू करैः कलयतो यावन्नभोमण्डपम् ।

तावद्वारिनिधेरहं समुदितस्तत्तत्करोम्यन्यथा

लायं लायमुदित्वरस्य मम कः कालेन रूपात्ययः

॥ १६ ॥

अष्टादशः पाठः ॥

॥ अच्छोददर्शनम् ॥

एकदा तु हेमकूटस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानि-
 र्गतश्चन्द्रापीडो विचरन् काननं, शैलशिखरादवतीर्णं यद्-
 च्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया च समु-

पजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्सुदूरमेकाकी तदनुस-
सार । अत्र गृह्यते, अत्र गृह्यते, इदं गृहीतं, इदं गृहीतं
इत्याकृष्टचेता, महाजवतया तुरङ्गमस्य, मुहूर्तमात्रेण पञ्च-
दशयोजनंमात्रंमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नर-
मिथुनं क्रमेण समुदग्रं कमप्यचलशिखरमारुरोह ।

तस्मिन्श्चादर्शनं गते चन्द्रापीडः श्रमजलार्द्रशरीरमि-
न्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव
विहस्याचिन्तयत् । “ किमिति निरर्थकमयमात्मा मया
शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्न-
रयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम् । अथ
न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे सूर्खतायाः प्रकारः ।
अहो यत्किञ्चनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्या-
पारेष्वभिनिवेशः । अहो वालिशचरितेष्व्वासक्तिः । क-
स्मादहमुत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । न
चागच्छता मया महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्य
यास्यामि । श्रुतं हि मया हेमकूटमुत्तरेण सीमान्तलेखा
सर्वजनपदानां, ततः परतो निर्मानुषमरण्यं, तच्चातिक्रम्य
कैलासगिरिरिति । अयं च नूनं कैलासः । तदिदानीं
प्रतिनिवृत्य केवलं दक्षिणामाशामङ्गीकृत्य गच्छामि । आ-
त्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव । ”

इत्यवधार्य तुरंगमं व्यावर्तयामास ।

अच्छोददर्शनम् ।

६१

व्यावर्तिततुरगश्च पुनश्चिन्तितवान् । “एष भग-
वान्भानुरधुना दिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंक-
रोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृही-
तकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि स्नातपीतोदक-
मपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा तरुच्छायायां
मुहूर्त्तं विश्रम्य ततो गमिष्यामि” । इति ।

ततस्सलिलमन्वेषयन् स जलोत्तीर्णानां वनगजवृन्दानां
क्वचिदार्द्रचरणन्यासलक्ष्माणमद्राक्षीत् । तां च चरणन्या-
सपङ्क्तिं, प्रतीपमनुसरन् चन्द्रापीडः, सरलसालसल्लकी-
प्रायैरविरलैः पादपैरुपेत्य, वेत्रलताप्रतानवता, कैलासतलेन
कंचिद्ध्वानं गत्वा, पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलधरव्यूहमिवाति-
घ्नं तरुखण्डं ददर्श । तच्च संमुखागतेन कुसुमरजःकपा-
यामोदिना, जलसंसर्गशिशिरेण तरङ्गमारुतेनाह्वयमान इव
प्रविवेश ।

प्रविश्य च, तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे, मणिदर्प-
णमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, कैलासमिव द्रवतामापन्नं हरा-
ट्टहासमिव जलीभूतं, स्वच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जन-
गुणैरिव च निर्मितं, आपूर्णपर्यन्तं, अनिलोद्धूततरङ्गं, उप-
कूलतमालवनप्रतिविम्बान्धकारिताभ्यन्तरं, सहस्रशः सप्त-
र्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतं, सिद्धवधूधौतकल्पलतावल्कलं,
उदकक्रीडागतगुह्यकेश्वरकामिनीविलुलितसलिलं, कचिन्नि-

६२

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

मज्झिग्गजाकृष्टमृणालदण्डं, क्वचित् त्र्यम्बकवृषभविषाण-
 कोटिविघटिततटं, समीनमकरकूर्मचक्रं, सधार्तराष्ट्रकारण्ड-
 चक्रवाककुलं, अतिमनोहरं, आह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम
 सरो दृष्टवान् ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

॥ Part II द्वितीयो भागः ॥

॥ रामस्यायोध्याप्रत्यागमनम् ॥

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं

दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।

अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ

छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी

यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।

विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ

ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्प-

स्तयोरशीतं शिशिरो विभेद ।

गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं

हिमाद्रिनिष्पन्द इवावतीणः ॥ ३ ॥

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गा-

नार्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां

न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं

सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गपतिष्ठस्य गुरोर्मद्विष्या-

वभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ

वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।

कृच्छ्रं महत्तीर्ण इति प्रियाहं

तामृचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

रामस्यायोध्याप्रत्यागमेनम् ।

६५

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः

प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धा-

स्तीर्थाहतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा

रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णो-

र्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

तपस्विवेषक्रिययापि ताव-

द्यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा

तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्य-

स्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्धतलाजवर्षा-

मुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

सौमित्रिणा सावरजेन मन्द-

माधूतवालव्यजनो रथस्थः ।

धृतात्पत्रो भरतेन साक्षा-

दुपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

प्रासादकालागुरुधूमराजि-

स्तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।

वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन

मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां

कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।

प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः

साकेतज्ञार्योऽञ्जलिभिः प्रणेषुः ॥ १३ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानस्यं

सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।

रराज शुद्धेति पुनः स्वपुयै

संदर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

रामस्यायोध्याप्रत्यागमनम् ।

६७

वेश्मानि रामः परिवर्हन्ति

विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

बाष्पायमाणो बलिमन्त्रिके-

मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्या-

न्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुनः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति

जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

तथैव सुग्रीवविभीषणादी-

नुपाचरत् कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते

क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्

मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं

स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु

सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्

रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज रामः ॥ १९ ॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं

हतं सुरारेः सह जीवितेन ।

कैलासनाथोद्वहनाय भूयः

पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं

निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।

धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे

यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वा-

त्स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।

षडाननापीतपयोधरासु

नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

रामस्यायोध्याप्रत्यागमनम् ।

६९

तेनार्थिवाँल्लोभपराङ्मुखेन

तेन घृता विघ्नभयं क्रियावान् ।

तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा

तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले

रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।

उपस्थितश्चारुवपुस्तदीयं

कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्था-

नासेदुषोः सन्नसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु

संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

—

॥ कुशस्यायोध्याप्रत्यक्षः ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे
शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषा-
मदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ १ ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्धेः
स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः ।

जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ २ ॥

अथानपोदाग्लमप्यगारं
छायामिवादशतलं प्रविष्टाम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ३ ॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि नेहे

योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां

मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ४ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा

किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां

मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ५ ॥

तमब्रवीत् सा गुरुणानवद्या

या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां

जानीहि राजन्नाधिदेवतां माम् ॥ ६ ॥

वस्त्रौकसारामभिभूय सहं

सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये

सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ ७ ॥

७२

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

विशीर्णतल्पाद्दृशतो निवेशः

पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य

दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ८ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां

यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोलकाविचितामिषाभिः

स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ९ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रै-

र्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।

चन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः

शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १० ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गा-

न्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः

क्रीडाभयुरा वनवर्हिणत्वम् ॥ ११ ॥

कुशस्यायोध्याप्रत्यक्षः ।

७३

सोपानमार्गेषु च येषु रामा

निक्षिप्तवत्यश्वरणान् सरागान् ।

सद्योहतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं

व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १२ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः

करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः

संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १३ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनाना-

मुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

न्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १४ ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्त-

मितस्ततो रूढवृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हर्म्येषु मूर्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १५ ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां
पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्धैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
विलश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १६ ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः
कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालै-
र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ १७ ॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि
स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा
शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ १८ ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीन् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ १९ ॥

ऋतुसंहारसारः ।

७५

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यग्रहीत् प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा

शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २० ॥

॥ ऋतुसंहारसारः ॥

॥ ग्रीष्मः ॥

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः

सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।

दिनान्तरश्चोऽभ्युपशान्तमन्मथो

निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

समुद्रतस्वेदशिताङ्गसन्धयो

विमुच्य वासांसि गुरुणि सांप्रतम् ।

स्तनैषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना

निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥ २ ॥

७६

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

सफेनलोलायतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरा-

दवेक्षमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ ३ ॥

पटुतरदवदाहोच्छुष्कसस्यप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्धिदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥ ४ ॥

॥ प्रावृट् ॥

सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर-

स्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युति-

र्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥ ५ ॥

तृषाकुलैः चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधारवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ६ ॥

ऋतुसंहारसारः ।

७७

विषाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजङ्गवद्वक्रगतिप्रसर्पितम् ।

ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ ७ ॥

कदम्बसर्जजुनकेतकीवनं

विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

ससीकराम्भोधरसंगशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ ८ ॥

॥ शरत् ॥

काशांशुका विकचपद्मनोज्ज्वत्का

सोन्मादहंसवरनूपुरनादरम्या ।

आपक्वशालिरुचिरा तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नवधुरिव रूपरम्या ॥ ९ ॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।

सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ १० ॥

व्योम कचिद्रजतशङ्खमृणालगौरै-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदै

राजेव चामवरैरुपवीज्यमानः ॥ ११ ॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्रहन्ती

मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कचक्री ।

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनीं दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ १२ ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि

स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।

हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनन्दितानि

सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १३ ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीताः

विगतजलद्वन्द्वं दिग्विभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥

ऋतुसंहारसारः ।

७९

॥ हेमन्तः ॥

नवप्रवालोद्गमसस्यरम्यः

प्रफुल्लोद्गः परिपक्वशालिः ।

विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १५ ॥

प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि

सोन्मादक्कादम्बविभूषितानि ।

प्रसन्नतोयानि सुशीतलानि

सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥ १६ ॥

पाकं व्रजन्ती हिमजातशीतै-

राधूयमाना सततं मरुद्भिः ।

प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता

विषाण्डुतां याति विलासिनीव ॥ १७ ॥

॥ शिशिरः ॥

प्ररूढशाल्यं शुचयैर्मनोहरं

क्वचित्स्थितक्रौञ्चनिनादराजितम् ।

प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं

वरोरु कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥ १८ ॥

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।

न वायवः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति सांप्रतम् ॥ १९ ॥

पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः
सुखोपसेव्यैर्नवयौवनोष्मभिः ।

विलासिनीभिः परिपीडितोरसः
स्वपन्ति शीतं परिभूय कामिनः ॥ २० ॥

॥ वसन्तः ॥

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको
द्विरेफमाला विलसद्भुगुणः ।

मनांसि वेद्मुं मदनप्रसङ्गिनां
वसन्तयोद्धा समुपागतः प्रिये ॥ २१ ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २२ ॥

ऋतुसंहारसारः ।

८१

वापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ २३ ॥

उच्छ्वासयन्त्यः श्लथबन्धनानि

गात्राणि कन्दर्पसमाकुलानि ।

समीपवर्तिष्वधुना प्रियेषु

समुत्सुका एव भवन्ति नार्यः ॥ २४ ॥

नेत्रेषु लोलो मदिरालसेषु

गण्डेषु पाण्डुः कठिनः स्तनेषु ।

मध्येषु निम्नो जघनेषु पीन-

स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्य ॥ २५ ॥

अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि

वाक्यानि किञ्चिन्मदलालसानि ।

भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि

चकार कामः प्रमदाजनानाम् ॥ २६ ॥

पुंस्कोकिलश्चूतरसासवेन

मत्तः प्रियां चुम्बति रागहृष्टः ।

कूजन्दिरेफोऽप्ययमम्बुजस्थः

प्रियं प्रियायाः प्रकरोति चाटु ॥ २७ ॥

आकम्पयन् कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन् परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विवाति हृदयानि हरन्नराणां

नीहारपातविगमात्सुभगे वसन्ते ॥ २८ ॥

अथ शिवगीतम् ॥

नीलकन्धर देव, नमो नमो,

बालचन्द्रिमौले, नमो नमो,

लीलया जितकाल, नमो नमो—हर शंभो ॥ १ ॥

कामिनीकलितार्ध, कृपानिधे,

मामिहोद्धर शूलिन, भवाम्बुधेः,

स्वामिनश्शरणं ते पदाम्बुजं—अवलम्बे ॥ २ ॥

शिवगीतम् ।

८३

भूतिभासितमूर्ते, जटाकुटी—
 पातिजहुसुताम्भ :- कणोत्करं,
 भीतिदोरगभूषा - कुतूहलिन्—जगदीश ॥ ३ ॥

नन्दिवन्दितपाद, गुहप्रिय,
 तुन्दिलान्यकिशोरा - श्रितोत्संग,
 मन्दिरीकृतकैला - सभूधर—परमात्मन् ॥ ४ ॥

शिल्पभूतसमस्त - प्रपञ्चसं—
 कल्पकल्पितभद्र, सदाशिव,
 कल्पसंहृतिरुद्र, विभीषण—कलये त्वाम् ॥ ५ ॥

 निगमनम् ।

विज्ञानं नीतिमतिं व्यवहृतिपटुतां मनस्समुल्लासम् ।
 कुरुते पठतां पाठावलिर्महालिङ्गसंग्रथिता ॥
 वेङ्कटरमणीनाम्ने ह्यौण्यां प्रथमानसाहितीभूम्ने ।
 इयमावहतु प्रीतिं प्रणीयमाना सबहुमानम् ॥

८४

संस्कृतप्रौढपाठावलिः ।

इति श्रीमद्भरद्वाजान्वयमण्डन - चतुरधिकशतप्रबन्ध-

निर्वाहकश्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रवंशमुक्ताफलानां

महामहोपाध्याय-श्रीत्यागराजाध्वरिणां प्रपौत्रेण,

महामहोपाध्याय-

शास्त्ररत्नाकरादि-विरुदाश्रित-पण्डितमान्य-

श्रीयज्ञस्वामिशस्त्रिवर्याणामात्मजेन,

श्रीमता महालिङ्गशास्त्रिणा,

विरचितेयं

संस्कृतप्रौढपाठावलिः संपूर्णा ॥

शुभं भूयात् ॥

ERRATA.

Page	Line	For.	Read.
13	14	अष्टमः	षष्ठः
15	1	ऽय	ऽन्य
do	7	चेतः	चेताः
do	13	नवमः	सप्तमः
33	15	पृष्ठो	पार्श्वः
39	1	द्वियो....	तयो....
48	1	—भ्रुयां	—हुभ्यां
51	13	त्थितो	त्थितं
55	16	विद्यद्रू....	विद्रू....
70	1	...प्रत्यक्षः	प्रत्यक्षम्
71	top	do	do
73	top	do	do
74	14	...धानीन्	धानीम्
76	8	द्विदधति	द्विदधति
